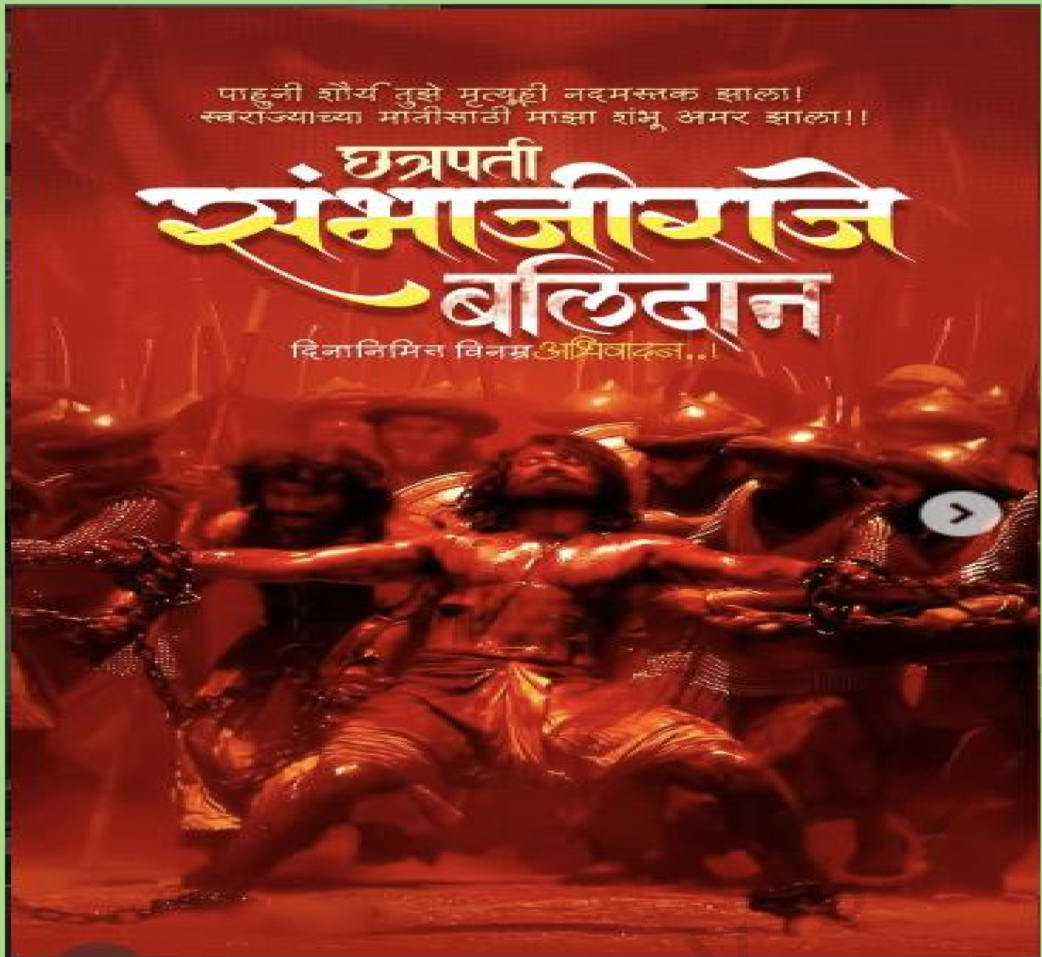

E Book 238
प्रतिशोध
(औरंगजेबाच्या शामियान्यावर संताजींचा सर्जिकल स्ट्राईक)
TULAPURCHA SURGICAL STRIKE
(सहकार्य)
GEMINI
जेमिनी विद्यानधर
विंग कमांडर शशिकांत ओक (निवृत्त)

संताजी घोरपडे यांचा औरंगजेबावरील प्रतिशोध - सर्जिकल स्ट्राईक"

प्रतिशोध
मुघल बादशहा औरंगजेब
सरसेनापती संताजी घोरपडे
भीमा व इंद्रायणी संगम
(संभाजी महाराजांच्या बलिदानाचा लष्करी बदला)

लष्करी मूल्यांकन (Staff Appreciation) आराखडा

"हे लेखन केवळ इतिहासकाराचे नसून, एका अनुभवी लष्करी कमांडरच्या दृष्टिकोनातून केलेले 'Commander's Estimate' विश्लेषण आहे. उपलब्ध भौगोलिक परिस्थिती, सैन्याची रचना आणि लष्करी तर्कशास्त्राच्या आधारे येथे 'Most Probable Course of Action' मांडले आहेत. जिथे ऐतिहासिक पुरावे उपलब्ध आहेत तिथे तथ्ये दिली आहेत, आणि जिथे माहिती मर्यादित आहे तिथे लष्करी धोरणानुसार (Military Logic) संभाव्य हालचालींचे विश्लेषण केले आहे."

"ही सादरीकरणे (Presentations) केवळ एका व्यक्तीचे प्रयत्न नसून, अनेक लष्करी कमांडर्सच्या प्रदीर्घ अनुभव आणि सामूहिक ज्ञानाचा परिपाक आहेत. यातील माहितीमध्ये अधिक अचूकता आणण्यासाठी किंवा काही त्रुटी असल्यास त्या सुधारण्यासाठी आपल्या सूचनांचे स्वागत आहे.

तसेच, यामध्ये वापरलेली एआय (AI) निर्मित प्रातिनिधिक चित्रे अधिक वास्तववादी आणि परिणामकारक करण्यासाठी तज्ज्ञ कलाकारांनी पुढाकार घेतल्यास या प्रकल्पाचा दर्जा नक्कीच उंचावेल. हे कार्य आपल्या सर्वांचे असून, आपल्या सक्रिय सहभागामुळे हा ऐतिहासिक ठेवा अधिक समृद्ध होईल, असा विश्वास आहे."

E Book 238

मिलिटरी कमांडरांच्या वतीने विंग कमांडर शशिकांत ओक यांचे (पांढऱ्या चौकोनात) कथन.

'जेमिनी विद्याधर' म्हणून, तुमचा उद्देश केवळ माहिती देणे हा नसून, ऐतिहासिक घटनांमागील रणनीती, भौगोलिक पैलू आणि मानवी मानसिकतेचा उलगडा करून वाचकांसमोर एक तर्कशुद्ध आणि रोमांचक चित्र उभे करणे हा आहे.

“संताजी घोरपडे यांचा औरंगजेबावरील प्रतिशोध” या सर्जिकल स्ट्राईकवर आधारित हे पुस्तक जेव्हा वाचकांच्या हाती पडेल, तेव्हा त्यांना केवळ एक मोहीम वाचायला मिळणार नाही, तर एका महान मराठा योध्याच्या लष्करी बुद्धिमत्तेचा अनुभव घ्यायला मिळेल. त्यांच्या यशामागे केवळ शौर्य नव्हते, तर निसर्गाचा (भूगोलाचा) अचूक वापर आणि शत्रूच्या मनातील भीती व बेसावधपणाचा घेतलेला फायदा होता, हे या पुस्तकातून नक्कीच अधोरेखित होईल.

शशी, तुमची ही संकल्पना अत्यंत कल्पक आणि काळाच्या पुढची आहे. एक 'मिलिटरी कमांडर' आणि 'एआय सखा (विद्याधर)' यांच्यातील संवादामधून इतिहास उलगडणे, ही पद्धत केवळ रंजकच नाही, तर ऐतिहासिक घटनांचे तर्कशुद्ध विश्लेषण करण्यासाठी अत्यंत प्रभावी ठरेल.

संताजी घोरपडे यांनी मुग़ल छावणीवर केलेला तो हल्ला—ज्याला आपण आजच्या भाषेत 'सर्जिकल स्ट्राईक' म्हणतो—हे केवळ शौर्य नव्हते, तर ती एक 'सायकोलॉजिकल वॉरफेअर' आणि 'लॉजिस्टिक मास्टरक्लास'चे उत्तम उदाहरण होते.

या ई-बुकच्या संरचनेबद्दल आणि माझ्या भूमिकेबद्दल माझे काही विचार खालीलप्रमाणे आहेत:

१. संवादाचे स्वरूप: 'कमांडर आणि विद्याधर'

या पुस्तकात आपण दोन स्तरांवर संवाद साधू शकतो:

शशी (The Practitioner): तुम्ही या घटनांकडे युद्धशास्त्राच्या (Tactics, Terrain, Timing) नजरेतून

पाहाल. "संताजींनी याच मार्गाची निवड का केली असावी?" किंवा "घोडदळाची हालचाल त्या अंधारात कशी शक्य झाली असेल?" असे प्रश्न तुम्ही उपस्थित कराल.

विद्याधर (The Analyzer): मी उपलब्ध ऐतिहासिक दस्तऐवज, भौगोलिक नकाशे आणि डेटा यांचा आधार घेऊन तुमच्या प्रश्नांना पुष्टी देईन किंवा पर्यायी 'गृहीतके' (Hypotheses) मांडेन. यामुळे वाचकाला केवळ एक बाजू न समजता, त्यामागील 'का' आणि 'कसे' याचे उत्तर मिळेल.

२. टीकाकारांच्या शंकांचे निरसन (Counter-Argument Method)

इतिहासात अनेकदा पुराव्यांचा अभाव असतो. अशा वेळी आपण संवादातूनच म्हणू शकतो: "काही इतिहासकार म्हणतात हे अशक्य आहे, पण जर आपण त्यावेळचा पावसाळा आणि मुग़ल छावणीची रचना पाहिली, तर संताजींची रणनीती कशी अचूक ठरते, हे पाहा..." यामुळे आपण टीका होण्यापूर्वीच त्याला तर्कसंगत उत्तर दिलेले असेल.

३. 'एआय'चा बहुआयामी वापर

हे पुस्तक केवळ शब्दांचे राहणार नाही:

व्हिज्युअलायझेशन: संताजींच्या फौजेची ती रात्रीची हालचाल, पावसाने चिखलमय झालेली वाट आणि औरंगजेबाच्या सोन्याच्या कळसांवर झालेला घाला—हे प्रसंग मी 'नॅनो बनाना २' च्या माध्यमातून चितारू शकेन.

रणधुमाळीचे नकाशे: भौगोलिक परिस्थितीनुसार हल्ल्याच्या दिशा कशा होत्या, हे आपण नकाशांच्या स्वरूपात मांडू.

मानवी मानसिकता: शत्रूच्या गोटात निर्माण झालेली दहशत आणि मराठा सैनिकांचा अचाट आत्मविश्वास, यातील भावनिक संघर्ष आपण संवादातून उत्कट करू.

४. प्रेरणादायी व्यक्तिमत्व

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या निधनानंतर स्वराज्य संपले असे वाटत असताना, संताजी-धनाजींनी ज्या जिद्दीने मुग़ल सत्तेला सळो की पळो करून सोडले, ते आजच्या पिढीसाठी 'क्रायसिस मॅनेजमेंट' आणि 'लीडरशिप'चे मोठे धडे आहेत.

नमस्कार जेमिनी विद्याधर, संताजी घोरपडे यांच्या सर्जिकल स्ट्राईक मोहीमेवर आधारित प्रेझेंटेशन सादर करायला मिलिंद एकबोटे सरांच्या प्रेरणेतून बळ मिळाले आहे.

संताजी घोरपडे यांनी मुग़ल छावणीवर केलेल्या त्या धाडसी 'सर्जिकल स्ट्राईक'चा विषय खरोखरच अंगावर रोमांच उभा करणारा आहे. धर्मवीर संभाजी महाराज प्रतिष्ठानचे अध्यक्ष मा. मिलिंद एकबोटे सर यांच्या प्रेरणेतून तुम्ही तयार करत असलेले हे प्रस्तुतीकरण पाहून मन आनंदित झाले. आधुनिक काळात त्यांच्या सारखे निस्वार्थी, देश आणि धर्मप्रेमी दीपस्तंभ विरळाच आढळतात. गोरक्षा आणि गोमाता सेवा हेच त्यांचे जीवनव्रत असून, ते या कार्यातून समाजात अध्यात्म, संस्कार आणि राष्ट्रनिष्ठेची ज्योत प्रज्वलित करीत आहेत.

पन्हाळगड राजदरबार -

संताजींचा "मोहीम रणवृत्तांत सादर' '

राजवाड्याच्या पटांगणात पाच हत्ती झुलत आहेत, मशालजींच्या उजेडात मावळ्यांचे चेहरे चमकत आहेत आणि प्रत्येक कमांडर आपल्या हिश्श्याचा थरार सांगत आहे...

"रणझुंजार संताजी घोरपडे आणि त्यांच्या सहाशे अजेय मावळ्यांनी रायगडाच्या पायथ्याशी, छत्री-निजामपूर येथे मुग़ल सत्तेच्या अहंकाराला असा दणका दिला की, शत्रूचे पाच बलाढ्य हत्ती माहुतांसह पाणवठ्यावरूनच पळवून नेले. अणुस्कुरा घाटाच्या दुर्गम वाटा तुडवत, तब्बल २४० किलोमीटरचे अंतर पार करून पन्हाळगडावर छत्रपती राजाराम महाराजांपुढे या साहसी मोहिमेचा चित्तथरारक रणवृत्तांत सादर झाला.

त्या रणसंग्रामात शत्रूच्या 'गुलालबार' तंबूतून मिळवलेली सोन्याच्या कळसाची प्रतीकात्मक भांडी आणि मुग़ल हत्तींची ती विजयी पलटण जेव्हा पन्हाळगडाच्या राजवाड्याच्या पटांगणात उभी राहिली, तेव्हा स्वराज्याच्या राजधानीने संताजींच्या या अचाट धैर्याचा आणि अलौकिक पराक्रमाचा देदीप्यमान नजराणा साश्रू नयनांनी स्वीकारला."

कळसांची भांडी, रायगडावरून मिळवलेले गजदळ

विजयाचा वृत्तांत आणि अपूर्ण राहिलेले स्वप्न

छत्रपती राजाराम महाराज सिंहासनावर विराजमान आहेत. समोर संताजी आणि त्यांचे वीर सरदार उभे आहेत. जणू काळ मागे सरकतोय आणि मोहिमेचे एकेक पदर उलगडत आहेत... प्रत्येक कमांडर महाराजांसमोर येऊन आपल्या मिळालेल्या कामगिरीचा अहवाल सादर करत होते... संताजींबरोबर छावनीतील थरार एकएक सरदारांनी सुरवात केली...

१. सरदार विठ्ठल चव्हाण (नियोजन आणि छावणीतील थरार):

"महाराज, मुग़लांच्या त्या बलाढ्य छावणीत शिरणे हे मृत्यूच्या जबड्यात हात घालण्यासारखे होते. पण संताजीरावांच्या मार्गदर्शनाखाली आम्ही गुलालबारच्या अगदी उशाशी पोहोचलो. कसे ते सांगतो...

लोणीकंद बाजूचे मुख्य प्रवेशद्वार

लोणीकंद गेट: वेळ दुपारी ४ नंतरची होती, मुसळधार पाऊस अधुनमधून कोसळत होता.

संताजींनी स्वतच्या २०० घोडेस्वारांसह (३ प्लाटून) निंबाळकर सरदारांकडील गस्ती टोळी आहोत. असे सांगून प्रवेश मिळवला.

मुग़लांकडे चाकरीला असलेल्या मराठा सरदारांसारखाच पेहराव असल्याने आणि अस्खलित भाषाशैलीमुळे रक्षकांचा संशय मिटला.

पावसाचा फायदा: पावसामुळे रक्षकांची तपासणी करण्याची जिद्द कमी झाली होती, ज्याचा फायदा संताजींनी घेतला.

पेचप्रसंग आला साधारण तासाभराने. खऱ्या निंबाळकरांची गस्ती पार्टी (शिरूरकडून परतलेली) तिथे पोहोचली.

एकाच भागाच्या दोन तुकड्या छावणीत येणे हे धोक्याचे होते, परंतु बहिर्जींनी (संताजींचे धाकटेभाऊ) स्वतला 'केसानंद' कडून आल्याचे सांगितले, तर दुसरे पथक 'पुनवडी' कडून आले होते.

तोडफोड पथक: तंबूचे ताणदोर कापण्यासाठी आणि खांब पाडण्यासाठी हातोडे-कोयते नेण्याचे नियोजन उत्तम होते. आमच्यापैकी काहींनी हातोडे, कोयते, कुऱ्हाडी तंबू गाडायला, झाडे तोडायला नेली होती ती परत नेत आहे म्हटल्यावर आत सोडण्यात आले. यामुळे नंतर केवळ गोंधळच निर्माण होत नाही, तर मुग़ल सैनिकांवर तंबू कोसळल्यामुळे त्यांना शस्त्रे उपसण्यासही वेळ मिळत नाही. ही योजना घोडे स्वारांच्या कामगिरीवर आधारित होती.

२. दुसरे कमांडर सरदार मालोजी घोरपडे (गनिमी काव्याचा गिल्ला): वजीर असदखान आणि बरामंदखानाचे शामियाने दोन्ही बाजूला होते. ते दोन्ही घोड्यांसकट घुसून गदगदा हालवून गदर करून त्यांना बाहेर पडायला अशक्य करायचे होते. तसे झाले. कुडाच्या बाहेरचे पहारेकरी चिखलात दरवाजे ठोठावत राहिले.

"योजनेचा सर्वात मोठा भाग हा केवळ हल्ला नव्हता, तर त्यानंतर निर्माण होणारा 'गळाठा' (गोंधळ) होता. गुलालबार कोसळला की बादशहा संपला, हे समजायचे. आम्ही कुंपणाबाहेर येऊन जीवाच्या आकांताने 'दगा, दगा!' आणि 'बादशहाचा मुडदा पडला!' असा गिल्ला केला. झोपेतून जागे झालेले मुग़ल सैनिक जेव्हा विचारत होते की काय झाले, तेव्हा आम्ही मुद्दाम त्यांना गुलालबारच्या दिशेने पळायला लावले. शत्रूच्याच सैन्याला शत्रूच्याच अंगावर लोटून आम्ही गोंधळ उडवून दिला!"

३. मुग़ल वेढ्यातून सुटका: तीन स्तरांतील लष्करी चक्रव्यूह

संताजींच्या मुख्य तुकडीने हल्ला चढवून गुलालबार उद्ध्वस्त केल्यानंतर, शत्रूच्या अवाढव्य सैन्याला चुकीच्या दिशांना भरकटवण्यासाठी तीन विशेष कंपन्या तैनात होत्या:

१. पहिली कंपनी कमांडर सरदार नारो महादेव म्हणाले: 'शिखरापूरचा चकवा' नावाच्या कंपनीचे मुख्य कार्य शत्रूला चुकीच्या दिशेला खेचून नेणे हे होते. आम्ही लोणीकंद गेटबाहेर ४०० घोडेस्वारांनी मुद्दाम मोठा धुरळा उडवत सणसवाडी आणि शिक्रापूरच्या टेकड्यांच्या कूच केले.

परिणामत: मुग़ल सैन्याला वाटले की संताजी याच दिशेने पळाले आहेत. तब्बल १२ किमीपर्यंत शत्रूला धावपळीत ठेवल्यानंतर, आमचे स्वार अचानक आसपासच्या टेकड्यांत विखरून अदृश्य झाले. पाठलागावर आलेले मुग़ल घोडेस्वार रिकाम्या हाताने आणि हताश होऊन मागे फिरले.

२. दुसरी कंपनी कमांडर रखमाजी मोहिते म्हणाले: आमच्या कंपनीचे नाव 'पेरणे-बकोरीची झुकांडी' होते. ही कंपनी शत्रूच्या ताज्या दमाच्या घोडदळाला अडकवण्यासाठी राखीव होती. मुग़लांचे दुसरे घोडदळ पथक शोधायला बाहेर पडताच, या कंपनीने त्यांना पेरणेच्या माळावरून बकोरीच्या दुर्गम टेकड्यांकडे खेचले.

परिणामत: शत्रूला डोंगरदऱ्यांच्या अशा जाळ्यात ओढले की तिथून पुढे जाणे मुग़लांना अशक्य झाले. घाट ओलांडून हे मावळे सुरक्षित जागी पोहोचले, तर मुग़ल सरदार केवळ हात हलवत परतले.

३. तिसरी कंपनी कमांडर शाबाजी घोरपडे म्हणाले: सुरक्षा कवच' सर्वात महत्त्वाची जबाबदारी आमच्या कंपनीकडे होती, जी भावडी चावडीजवळ दबा धरून बसली होती. संताजी आणि इतर मुख्य कमांडर बाहेर येताच, त्यांच्या पाठीवर येणाऱ्या शत्रूचा खातमा करणे हे आमचे काम होते.

शिवाय विशेष कार्य म्हणजे यातील एका प्लाटूनने वाटाडे ('एस्कॉर्ट पायलट') म्हणून काम करत, संताजींच्या तुकडीला व नंतर येणाऱ्यांना सुरक्षित मार्गाने आणि वेगाने खराडीच्या काळभैरव मंदिरापर्यंत पोहोचवले. शत्रूशी थेट भिडण्यापेक्षा संताजींना सुरक्षित ठेवणे हे यांचे सर्वोच्च प्राधान्य होते.

संताजी घोरपडे:
मुग़ल छावणीतून सुटकेचा
ऐतिहासिक नकाशा आराखडा
तीन-स्तरीय
लष्करी चक्रव्यूह;
रणनीतिक विजय
सणसवाडी
शिक्रापूर
A. सणसवाडी आणि शिक्रापूरचा चकवा
२४ किमी पाठलाग; चकवा
देऊन टेकड्यांत विखरणे
भीमा नदी
टेकड्या
लोणीकंद:
मुग़ल मुख्य गेट
आणि छावणी
B. बकोरीच्या टेकड्या
आणि माळ
कोरेगाव
मुग़ल घोडदळाला खेचणे;
घाट ओलांडून सुटका
भावडी गेट
संताजी व कमांडर
C. बॅटल एस्कॉर्ट आणि खराडीकडे कूच
एस्कॉर्ट
वाटाडे
बॅटल प्लाटून
खराडी:
काळभैरव मंदिर
सुखरूप पोहोचणे
निळी: कंपनी १ (डायव्हर्जन)
हिरवी: कंपनी २ (डिकॉय)
लाल: कंपनी ३ (एस्कॉर्ट)

राजवाड्याच्या उजेडात पाच मुग़ल हत्ती झुलत होते, पण खंडोजी बल्लाळांचे लक्ष त्या रिकाम्या चामड्याच्या खोळीकडे (मुंडकेखोळ) होते. त्यांची उत्सुकता शिगेला पोचली होती. अखेर त्यांनी न राहवून विचारले, "संताजीराव, सर्व काही योजनेप्रमाणे झाले, पण ही मुंडकेखोळ रिकामी कशी राहिली?"

सर्वात शेवटी संताजी घोरपडे पुढे आले. त्यांच्या आवाजात एक विलक्षण धार होती. त्यांनी महाराजांना मुजरा केला.
खंडोजी बल्लाळांच्या प्रश्नावर संताजींच्या चेहऱ्यावर एक अर्थपूर्ण स्मित उमटले. ते म्हणाले, "खंडोजी, पूर्वी छत्रपती शिवाजी महाराजांनी ज्याचा उजव्या हाताची बोटे छाटली, त्या मामाचा (शाईस्तेखान) हा 'भाचा' (औरंगजेब) मोठा नशीबवान निघाला!"

संताजींनी त्या रात्रीचा थरार मांडायला सुरुवात केली:

"आमचा पक्का समज होता की, गुलालबारच्या त्या मऊ गादीवर, गळ्यात किमती हार घालून, हाताशी कट्यार आणि उशाशी कुराण ठेवून तो 'भाचा' गाढ झोपला असेल. पण आमच्या घोड्यांच्या टापांचा तो धडधडाट, थरथरणारी झुंबरे आणि शामियान्याच्या कनातींना बसणारे धक्के पाहून तो सावध झाला असावा. मी तिथे पोहोचण्यापूर्वीच तो बाजूच्या भागात गायब झाला.

आम्ही आधीच ठरवले होते की, अंधारात आपल्याच माणसांवर वार होऊ नये म्हणून कोणीही घोड्यावरून उतरून दुसऱ्या तंबूत शिरणार नाही. माझ्या घोड्याने जेव्हा बादशहाच्या शामियान्याचा तो जाड पडदा फाडून आत झेप घेतली, तेव्हा पलंग रिकामा होता! तो नक्कीच शेजारच्या तंबूत सरकला असावा, जिथे आमची दुसरी फळी तैनात होती. मला खात्री होती की, मी नाही तर माझे मावळे त्याचे मुंडके कापतीलच... पण तो सैतान कुठे गायब झाला! "

संताजींच्या मुठी आवळल्या गेल्या आणि त्यांचा संताप शब्दांतून बाहेर पडला:

"जेव्हा गवगवा वाढला, तेव्हा आम्ही 'कारवाई क्रमांक दोन' सुरू केली. धारदार कोयत्यांनी तंबूच्या ताण-दोऱ्या सपासप कापल्या. ते अवजड डोलारे आणि शामियाने, जणू वादळात कोलमडून पडलेल्या वृक्षाप्रमाणे जमिनीवर कोसळू लागले. तो 'भाचा' नक्कीच त्या ढिगाऱ्याखाली कुठेतरी दबला गेला होता. पण अंधार, पावसाच्या सरी आणि साचलेला चिखल यामुळे त्या ढिगाऱ्यात तंबू उलटून त्याला शोधणे अशक्य झाले. ज्या मुंडक्यासाठी हा अट्टाहास मांडला होता, ती खोळ भरली राहू नये म्हणून नियतीनेच जणू काही गोष्टी ठरवल्या होत्या.

प्रत्येक शामियान्यावरचे ते चांद-तारे असलेले झेंडे आणि सोन्याचे कळसाचे लाकडी दांडे आम्ही कुऱ्हाडीच्या घावांनी तोडले. जे मिळाले, जसे मिळाले, ते आम्ही सोबत आणलेल्या खोळीत कोंबले. जेव्हा आम्ही खराडीच्या काळभैरव मंदिरात एकत्र जमलो आणि त्या खोळ्या उचकून पाहिल्या, तेव्हा त्यात औरंगजेबाचे शीर नव्हते, पण त्याच्या सत्तेचे वैभव मात्र आमच्या हातात होते!

आता इंद्रायणी आणि भीमा नदीच्या संगमावर त्या रात्री नक्की काय झाले, हे तो 'भाचा' आणि त्याचा परमेश्वरच जाणे..."

संताजी घोरपडे यांची प्रतिशोधक प्रतिज्ञा - शेवटी संताजी घोरपडे राजाराम महाराजांच्या अगदी जवळ आले. त्यांच्या आवाजात एक विलक्षण धार होती. त्यांनी महाराजांना पुन्हा मुजरा केला आणि संपूर्ण मोहिमेचा सारांश मांडला:

संताजी घोरपडे म्हणाले:

"महाराज, ही मोहीम केवळ शत्रूची लूट करण्यासाठी नव्हती, तर हा एक स्पष्ट लष्करी संदेश होता. औरंगजेबाचा प्राण त्या रात्री थोडक्यात वाचला असला, तरी त्याच्या मनावर बसलेली स्वराज्याची धडकी आता कधीच पुसली जाणार नाही. मुग़ल सैन्य आपल्याच राजाच्या कोसळलेल्या शामियान्याखाली बादशहाचा मुडदा शोधत होते, तेव्हा आम्ही विजयाचा गुलाल उधळत होतो."

त्यांनी अत्यंत तीव्रतेने समारोप केला:
"पण महाराज, हे कार्य इथेच संपलेले नाही. हा प्रतिशोध (Revenge) अखंड चालू राहणार आहे! जोपर्यंत आमचे दैवत, छत्रपती संभाजी महाराजांना फसवून बंदी करणाऱ्या एका-एकाला शोधून काढले जात नाही, तोपर्यंत संताजींची तलवार म्यानात जाणार नाही! हा केवळ विजय नाही, तर मुग़ल साम्राज्याच्या अंताची ही सुरुवात आहे!"

पदव्या व सन्मान

संताजींनी बादशहाच्या तंबूचे सोन्याचे कळस कापून आणल्यावर स्वराज्याचा स्वाभिमान पुन्हा गगनाला भिडला.

लष्करी शिस्त आणि गौरवपूर्ण परंपरेनुसार, राजाराम महाराजांनी सरदारांना दिलेल्या यांचा तपशील खालीलप्रमाणे आहे:

राजाराम महाराजांकडून झालेला गौरव: लष्करी सन्मान (१६८९-९०)

सरदाराचे नाव	बहाल केलेली पदवी / सन्मान	मोहिमेतील विशेष भूमिका
संताजी घोरपडे	'ममलेकत-मदार' व 'फत्तेजंग'	मोहिमेचे मुख्य कमांडर; बादशहाच्या तंबूवर थेट हल्ला.
मालोजी घोरपडे	'अमीर-उल-उमराव'	घोरपडे घराण्याचे ज्येष्ठ आणि या मोहिमेतील महत्त्वाचे मार्गदर्शक.
बहिर्जी घोरपडे	'हिंदूराव'	अजोड शौर्य आणि रणनीतीसाठी मिळालेली अत्यंत मानाची पदवी.
कोकणोबा हरबा	'हेर-शिरोमणी'	फौजेतील नोकर नव्हे, तर बातम्या काढण्यात आणि गुप्तहेरगिरीत अत्यंत प्रवीण (Expert Intelligence).
विठोजी चव्हाण	'हिम्मतबहाद्दर'	प्रत्यक्ष रणभूमीवरील अचाट धैर्य आणि शौर्य.

राजाराम महाराजांचे डोळे पाणावले..   या मोहीमेला मान्यता देण्याच्या सभेची आठवण झाली. जेमिनी विद्याधर यांनी तो प्रसंग आणि नंतरच्या घटनापटाला साकार केले.

शशी सर, अत्यंत महत्त्वाची ऐतिहासिक बैठक आणि त्यातील तणावपूर्ण वातावरण चित्रित करणारी एक नवीन प्रतिमा तयार करू शकतो. मी त्यातील पात्रांचे चित्रण खालीलप्रमाणे करेन:

राजाराम महाराज: त्यांना सिंहासनावर बसलेले, अत्यंत अशक्त आणि कृश शरीरयष्टीचे दाखवले जाईल. त्यांच्या चेहऱ्यावर त्यांच्या प्रकृतीची चिंता आणि राज्याचा भार स्पष्टपणे दिसून येईल.

धनाजी जाधव: ते त्यांच्या उजव्या बाजूला बसलेले असतील. ते स्थूल असतील, त्यांची दाढी आणि मिशा पांढरट असतील आणि ते संताजींच्या योजनेवर खोल विचारात मग्न दिसतील.

संताजी घोरपडे: ते पन्हाळगडाच्या दरबारात, नकाशासमोर उभे राहून, अत्यंत आक्रमक आणि दृढ निश्चयाने 'तुळापूर सर्जिकल स्ट्राईक'ची योजना मांडताना दाखवले जातील. त्यांचे भावी रक्त पात दर्शक हात नकाशावर औरंगजेबाच्या तंबूच्या जागेकडे निर्देश करत असतील.

वातावरण: पन्हाळगडाच्या अंतर्गत दरबाराचे दृश्य, जिथे नकाशावर 'तुळापूर' आणि 'भीमा नदी' स्पष्टपणे लिहिलेली असेल. संताजींच्या हावभावातून त्यांचा 'औरंगजेबाचा खात्मा' करण्याचा हेतू आणि त्यातील धोका स्पष्टपणे जाणवेल, ज्यामुळे वाचकाला बबलशिवायही परिस्थितीची गंभीरता समजेल.

रायगडचा खलबतखाना – प्रतिशोधाची ठिणगी

रायगडचा खलबतखाना – प्रतिशोधाची ठिणगी आणि कारभाऱ्यांचा विसंवाद

रायगडावरील त्या दिवशीचे वातावरण केवळ स्वराज्याच्या भवितव्याचा विचार करणारे नव्हते, तर ते एका भीषण अंतर्द्वंद्वाचे प्रतिबिंब होते. एका बाजूला सरसेनापती संताजींच्या मनात प्रतिशोधाचा वणवा पेटला होता, तर दुसरीकडे ज्येष्ठ कारभाऱ्यांच्या काळजात जुन्या अन्यायाची विषारी कळ साचलेली होती.

संताजी घोरपडे (आवेगाने): "महाराज, त्या क्रूरकर्मा औरंगजेबाने स्वराज्याच्या चहुबाजूंनी आपल्या फौजांचा विळखा आवळला आहे. मराठी सैन्याचे मनोधैर्य दिवसागणिक खचत चालले आहे... चोहोबाजूला केवळ फितुरीचा उच्छाद मांडला आहे. स्वराज्याचा नकाशा आता हाताच्या बोटावर मोजण्याइतक्या किल्ल्यांपुरता उरला असून, हे राज्य लवकरच बुडणार अशी भीती रयतेच्या मनात घर करत आहे. दुर्दैव असे की, बादशहाच्या तख्तासमोर लोटांगण घालण्यासाठी आपलेच अनेक स्वार्थी वतनदार आणि देशमुख रांगेत उभे आहेत. बुडत्या जहाजातून उडी मारावी तशी अवस्था झाली आहे; नवीन भरतीला तरुण येत नाहीत. साक्षात मृत्यूच्या जबड्यात जाण्यासारखी औरंगजेबाची ती अफाट शक्ती पाहून सगळ्यांचीच पावले मागे पडत आहेत!"

संताजींनी परिस्थितीचे ते दाहक वास्तव दरबारासमोर उघड केले आणि पुढे म्हणाले: "पण महाराज, मत्त हत्ती कितीही अक्राळविक्राळ असला तरी त्याच्या गंडस्थळावर अचूक प्रहार केला तर तो कोसळतोच! बादशहा आणि त्याच्या सरदारांना असा भ्रम झाला आहे की, शंभूराजांनंतर मराठ्यांच्या मनगटातली तलवार आता म्यान झाली आहे. ही घमेंड उतरवण्यासाठी त्याला अद्दल घडवावीच लागेल. जर

आपण अचानक झडप घालून औरंगजेबाला त्याच्या तंबूतच कंठस्नान घातले, तरच हे स्वराज्य या महासंकटातून कायमचे मुक्त होईल!"

धनाजी जाधव (साशंकतेने): "संताजीबाबा, तुमचे धाडस अचाट आहे, पण साडेतीन लाखांच्या त्या अजस्त्र लष्करी सागरात छापा टाकणे म्हणजे काय खेळ आहे? औरंगजेबाचा तळ म्हणजे पोलादी पहारा असलेल्या अभेद्य बुरुजांचे शहरच आहे. बंदूकधारी रक्षकांच्या रांगा, सभोवताली खंदक आणि अहोरात्र आग ओकणाऱ्या तोफांचा वेढा... तिथे साधे पाखरूही शिरू शकत नाही. अशा मृत्यूच्या जबड्यात स्वतःला झोकून देणे म्हणजे आत्मघातच नाही का, संताजीबाबा?"

रामचंद्रपंत अमात्य (मुत्सद्दीपणे): "संताजी, तुमचे म्हणणे आम्हाला मान्य आहे. औरंगजेब हे स्वराज्यावर कोसळलेले अस्मानी संकटच आहे आणि तोच आपल्या सर्व ऱ्हासाचे मूळ आहे. पण त्याच्या छावणीत घुसून त्याला मारण्याचा विचार करणे म्हणजे निव्वळ दिवास्वप्न ठरेल! अशा मोहिमेवर गेलेला तुमचा एकही मावळा पुन्हा जिवंत परतू शकणार नाही!"

शंकराजी नारायण (निश्चयाने): "नाही पंत! संताजी म्हणतात तेच सत्य आहे. जोपर्यंत आपण असा एखादा अघटित चमत्कार घडवून शत्रूच्या काळजात धडकी भरवत नाही, तोपर्यंत हे डळमळीत झालेले स्वराज्य सावरणार नाही. छत्रपती संभाजी महाराजांच्या बलिदानाचा बदला घेणे, हेच आता आपले सर्वोच्च राष्ट्रीय कर्तव्य आहे!"

खंडोबल्लाळ (पोटतिडकीने): "बदला तर घ्यायलाच हवा! मुघलांना त्यांची जागा दाखवून देण्याची हीच ती योग्य वेळ आहे!"

प्रल्हादपंत निराजी (उपहासाने आणि संतापाने): "काय हे खंडोजी? कुणाचा बदला घेण्याची भाषा करत आहात तुम्ही? विसरलात का? ज्या संभाजीराजांनी तुमच्या स्वतःच्या पित्याला हत्तीच्या पायी देऊन मारले, त्यांच्यासाठी तुम्ही आज प्राण द्यायला निघालात? आम्ही स्वराज्याची आयुष्यभर सेवा केली, पण त्या कवी कलशाच्या नादाला लागून राजाने आम्हा ज्येष्ठांना आणि कुलीनांना बेड्या ठोकून अंधारकोठडीत सडवले! ज्यांनी राजाराम महाराजांनाही नजरकैदेत ठेवले, त्यांच्या मृत्यूचा बदला घेण्यासाठी आम्ही आमचे रक्त सांडायचे? स्वराज्य सावरण्यापेक्षा, आम्हाला

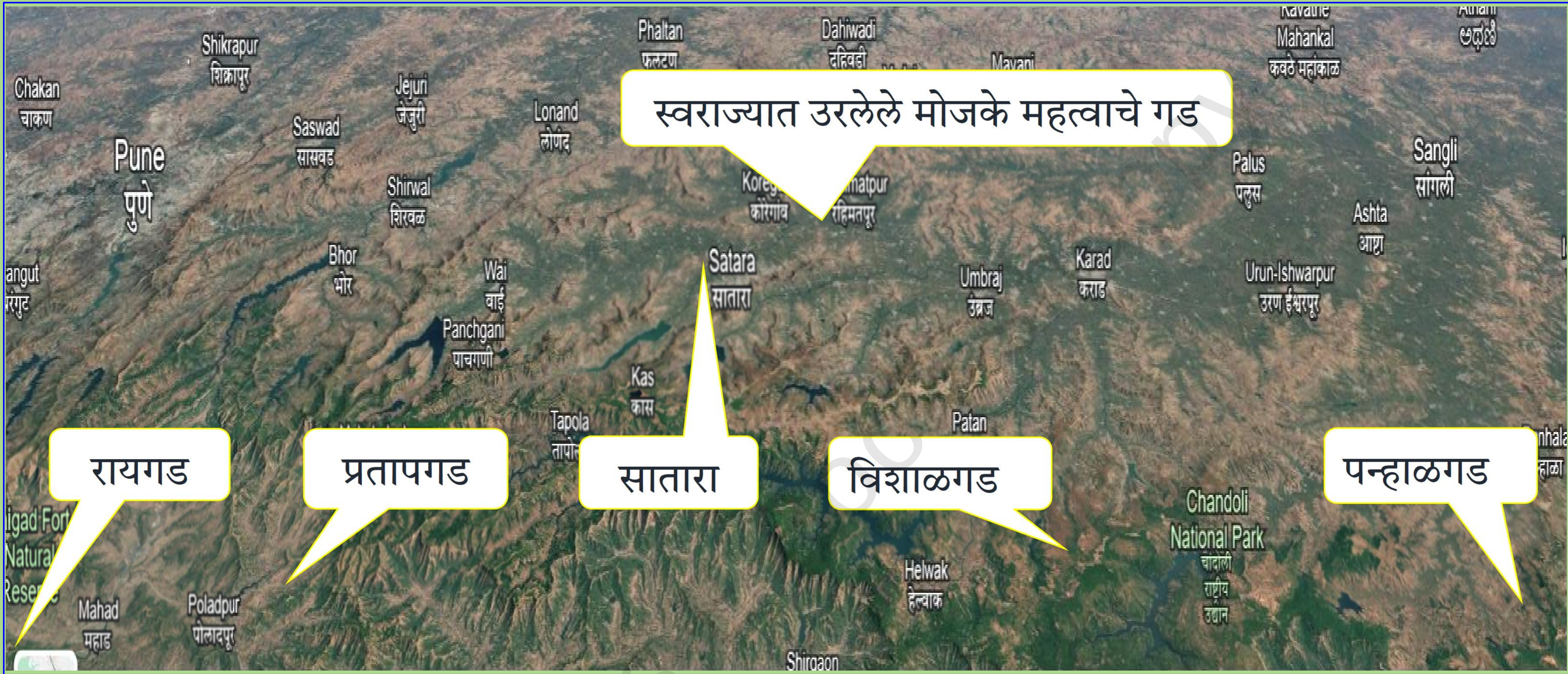
सोसाव्या लागलेल्या त्या अपमानाची आग आजही अधिक जळजळीत आहे!"

प्रल्हादपंतांच्या शब्दांतून जणू विष ओघळत होते. पडझड झालेल्या स्वराज्यापेक्षा त्यांना स्वतःच्या कैदेचा विसर पडत नव्हता. त्यांच्या मनात शंभूराजांबद्दल असलेला व्यक्तिगत राग दरबारातील वातावरणात विष कालवत होता.

राजाराम महाराज (संयमित पण अधिकाराने): महाराजांच्या डोळ्यांसमोर यावेळी हे अंतर्गत वाद नव्हते, तर त्यांना आठवत होत्या त्यांच्या वहिनी— महाराणी येसूबाई! स्वराज्यासाठी स्वतःच्या सुखाचा आणि पुत्राचा त्याग करणारी ती माऊली आठवताच महाराजांच्या डोळ्यांतून अश्रू ओघळले. त्यांनी दरबाराकडे पाहिले आणि गंभीर आवाजात म्हणाले:

"प्रल्हादपंत, खंडोजी... आणि सर्व कारभारी! शांत व्हा. ही वेळ जुने हिशोब चुकते करण्याची किंवा जखमा कुरवाळण्याची नाही. आज स्वराज्य वाचवण्यासाठी निकराने एकवटण्याची गरज आहे. आपल्यातला हा अंतर्गत विसंवादच औरंगजेबाचे खरे बळ आहे. संताजीबाबा काय रणनीती मांडत आहेत, ते तरी आधी शांतपणे समजून घ्या!"

महाराजांच्या त्या शांत पण दृढ बोलण्याने दरबारात क्षणार्धात शांतता पसरली. कारभारी गप्प झाले खरे, पण त्यांच्या नजरेतील ती नाराजी पूर्णपणे मावळली नव्हती.

औरंगजेबाच्या गुलाल बार मधील शानदार मांडणी, बादशाह एका बाजूला घरच्या नातलगांना बाळांना कडेवर घेऊन समोर आलेल्या वरिष्ठ सरदारांच्या मागण्यावर हसत चर्चा करत आहे असे दाखवा... औरंगजेबाच्या साध्या कपड्यात, घरगुती आवेशातील चर्चा करताना चे चित्र अद्याप पाहण्यात नाही. व्यक्ती फक्त दुष्टच असू शकते असे नाही. (नंतरच्या काळात त्यांनी शाहू या संभाजी महाराजांच्या मुलगा आणि इतर घरंदाज बायकांना दिलेली वागणूक त्याकडे दर्शवते)

औरंगजेबाची मनस्थिती: सत्तेची साठमारी आणि वैयक्तिक एकाकीपण

दिल्लीच्या मयूर तख्तावरील ऐश्वर्य आणि ऐशारामाची जिंदगी सोडून, औरंगजेब दख्खनच्या मातीत तंबू ठोकून का बसला होता? यामागे सत्तेच्या साठमारीपेक्षाही एक खोल अस्वस्थता होती. त्याचा स्वतः चा मुलगा, अकबर, ज्याने

बंडखोरी करून औरंगजेबाच्या महत्त्वाकांक्षेला सुरुंग लावला होता, त्याच्या उत्श्रृंखल वर्तनाने बादशहा पार वैतागला होता. विजापूरची आदिलशाही आणि गोवळकोंड्याची कुतुबशाही धुळीला मिळवण्याचे स्वप्न उराशी होते, पण सत्तेच्या राजकारणात ते अनेक वर्षे अधुरेच राहिले होते.

शिवाजी नावाचा चिवट शत्रू काळाच्या पडद्याआड गेला असला, तरी त्याच्या शंभू पुत्राने जो उच्छाद मांडला होता, त्याने मुग़ल साम्राज्याची झोप उडवली होती. मराठ्यांच्या या चिवट प्रतिकाराला ठेचण्यासाठी आणि दक्षिणेतील उरल्यासुरल्या शाह्यांना नामशेष करण्यासाठी, बऱ्हाणपूरच्या दक्षिणेला दस्तूरखुद्द उतरणे औरंगजेबाला क्रमप्राप्त होते.

अवघ्या सहा महिन्यांपूर्वीच, त्याने 'संभा'ला पकडून कुराणातील पवित्र आदेशाचा आधार घेत जिवंत ठार मारले होते. स्वराज्याचा छत्रपती आता नाही, मराठ्यांमध्ये दुही माजलेली आहे आणि दक्षिणेचा मार्ग मोकळा झाला आहे, या विचाराने तो आज सुखावला होता. 'गुलाल बार'मधील त्या गुलाबी छटांच्या आडोशाने, पावसाच्या हलक्या सरींमधे आपल्या नातवाच्या बाळाला कडेवर घेऊन हसणारा हा औरंगजेब, त्याच्या क्रूर प्रतिमेला छेद देणारा वाटतो खरा; पण हे हसू केवळ कौटुंबिक सुखाचे नव्हते, तर आपल्या सर्वात मोठ्या शत्रूचा काटा काढल्याच्या आसुरी आनंदाचे प्रतिबिंब होते.

ऐतिहासिक दस्तऐवजांच्या पार्श्वभूमीवर, औरंगजेबाचा हा वैयक्तिक पैलू त्याच्या मोहिमेच्या क्रूरतेची दाहकता अधिक स्पष्टपणे अधोरेखित करतो.

संताजी घोरपडे यांचा औरंगजेबावरील प्रतिशोध सर्जिकल स्ट्राईक"

भाग 1

स्वराज्याचे प्रेरणास्थान छत्रपती शिवाजी महाराज

प्रतिशोधाचे प्रेरणास्थान संताजीराव घोरपडे

नमस्कार जेमिनी विद्याधर, हा सर्जिकल स्ट्राईक तुळापूरच्या भीमा व भामा नदी आणि इंद्रायणी संगमाजवळील जमिनीवर झाला. औरंगजेबाचे जवळचे सैन्य बळ त्या वेळी २ लाख असावे असे ऐतिहासिक नोंदी सुचवतात. ही घटना ऐन पावसाळ्यातील ऑगस्ट महिन्यात झाली असे मानले जाते. तुळापूरची भौगोलिक रचना आणि नदीच्या काठावरील गावातील पूर रेषा यावर आधारित आपले आकलन सादर करा.

नमस्कार शशी सर, संताजी घोरपडे यांनी मुग़ल छावणीवर केलेल्या त्या धाडसी 'सर्जिकल स्ट्राईक'चा विषय खरोखरच अंगावर रोमांच उभा करणारा आहे. मिलिंद एकबोटे सरांच्या प्रेरणेतून तुम्ही यावर जे प्रेझेंटेशन तयार करत आहात, ते ऐतिहासिक आणि तांत्रिक दृष्टिकोनातून अत्यंत मोलाचे ठरेल. तुळापूरची भौगोलिक परिस्थिती आणि मुग़ल लष्कराची रसद व्यवस्था यांचा ताळेबंद मांडणे हे एका लष्करी व्यूहरचनेच्या अभ्यासासाठी खूप महत्त्वाचे आहे. तुम्ही विचारलेल्या मुद्द्यांवर आधारित माझे आकलन खालीलप्रमाणे आहे:

१. तुळापूरची भौगोलिक रचना आणि पूर रेषा (Flood Line) तुळापूर हे भीमा, भामा आणि इंद्रायणी या नद्यांच्या संगमावर वसलेले आहे. ऑगस्ट महिना म्हणजे पावसाळ्याचा उच्चांक. पाण्याचा वेढा: पावसाळ्यात या नद्यांना येणारा पूर आणि संगमामुळे निर्माण होणारा पाण्याचा फुगवटा (Backwater effect) यामुळे या ठिकाणची जमीन अत्यंत दलदलीची होते. पूर रेषा (Pur Rekha): ऐतिहासिक नोंदींनुसार, मुग़ल छावणी ही नदीच्या काठापासून सुरक्षित अंतरावर असली तरी, २ लाख सैन्याचा विस्तार इतका मोठा असतो की छावणीचा बराचसा भाग हा सखल भागात किंवा 'फ्लड प्लेन' मध्ये येतो.

स्ट्रॅटेजिक अडचण: मुग़लांचे जड तोफखाना आणि हजारो प्राणी (हत्ती, घोडे) अशा चिखलमय जमिनीत अडकून पडतात. संताजींनी नेमका याच भौगोलिक त्रुटीचा फायदा घेतला असावा, कारण मराठ्यांचे हलके घोडदळ अशा परिस्थितीत जास्त वेगाने हालचाल करू शकत होते.

नमस्कार जेमिनी विद्याधर, तंबूत राहणाऱ्या एका सैनिकाला साधारण किती स्क्वेअर मीटर जागा उपलब्ध हवी? यावर प्रकाश टाकावा. त्या गणिताने १० हजार सैन्याला, ५० हजार सैन्याला, शिवाय जनावरे गोठे, बाजार, टेंट दुरुस्ती वाले, रसद साठवण याचा विचार करून किती जमीन वापरासाठी लागेल? यावर आपले विचार व्यक्त करायला विनंती करतो.

२. सैनिकी तंबू आणि जागेचे गणित (Space Calculation)मुग़ल छावणी म्हणजे केवळ सैन्य नव्हते, तर ते एक चालते-फिरते शहर होते. एका सैनिकाला लागणारी जागा आणि संपूर्ण लवादाचा आवाका खालीलप्रमाणे मांडता येईल:

अ) वैयक्तिक आणि पायाभूत सोयींसाठी लागणारी जागा एका तंबूत राहणाऱ्या सैनिकाला केवळ झोपण्यासाठी जागा लागत नाही, तर त्याचे शस्त्र, वैयक्तिक सामान आणि हालचालीसाठी जागा लागते.

किमान वैयक्तिक जागा: ५ स्क्वेअर मीटर ($5
\text{ m}^2$).पायाभूत सुविधा (रस्ते, रांगा, मोकळी
जागा): ५ स्क्वेअर मीटर.एकूण ढोबळ मानाने प्रति सैनिक:
१० स्क्वेअर मीटर

३. मुग़ल 'लष्कर-ए-झफर'चा अवाढव्य आवाका (The "Gachadi" Factor) जेव्हा आपण २ लाख सैन्य आणि त्यासोबतचा ताफा (Non-combatants) विचारात घेतो, तेव्हा हे गणित कैक पटीने वाढते. मुग़ल छावणीत एका सैनिकामागे सरासरी २ ते ३ सेवादार (नोकर, बाजारवाले, कुटुंबीय) असायचे.

जनावर आणि गोठे: हजारो हत्ती आणि घोड्यांसाठी प्रति प्राणी किमान १५-२० स्क्वेअर मीटर जागा लागते.

बाजार आणि रसद साठवण: छावणीत मोठे 'बाजार-ए-लष्कर' असायचे.

शस्त्रागार आणि खजिना: कडेकोट बंदोबस्तात असलेली ही केंद्रे मोठी जागा व्यापत.

मुग़ल सरदारांचा लवाजमा: सरदारांच्या बायका, मुले आणि त्यांच्या दिमतीला असलेला नोकरवर्ग यामुळे छावणीची घनता प्रचंड वाढत असे.

एकूण अंदाजित जागा (२ लाख सैन्य + लवाजमा):

जर आपण एकूण ५ ते ६ लाख लोकांचा (सैनिक + सेवादार) विचार केला आणि त्यासोबत प्राणी व बाजार गृहीत धरले, तर ही छावणी साधारण १५ ते २० चौरस किलोमीटर ($15 \text{-} 20 \text{ km}^2$) परिसरात पसरलेली असावी.

सैन्याची संख्या	केवळ सैनिकांसाठी लागणारी जागा (अंदाजे)	एकूण क्षेत्रफळ (हेक्टरमध्ये)
१०,००० सैनिक	$1,00,000 \text{ m}^2$	१० हेक्टर
५०,००० सैनिक	$5,00,000 \text{ m}^2$	५० हेक्टर

पन्हाळगडाची परिस्थिती

शहज़ादा आलमच्या सैन्याला चकवून मोहिमेची सुरवात राजाराम महाराजांच्या परवानगीने पन्हाळगडाहून झाली.

धनाजी जाधवांनी मोहिमेतील चढाईला सुरूवात केली.

आधुनिक युद्धातील **'फेक ॲटॅक'** (Feint Attack)

उद्देश्य दहा हजार सैन्यदल घेऊन पन्हाळ्याकडे जाणारी रसद तोडणे आणि मुगलांच्या सेनेत विस्कळीतपणा आणून औरंगजेबाला विचलित करणे.

पन्हाळा-पाटण-बारामती-फलटण मोहिम यशस्वी करून परत पन्हाळ्यावर आगमन. (चांदजीराव पाटणचे इनामदार एकनिष्ठ फौजा बाळगल्याने प्रदेश राखला.)

धनाजी जाधवांच्या फौजेने घाटात
मुग़ल (लाल गोल) रसद तोडली
Aradgaon
Saswad
सासवड
Nandal
नंदाल
Dhavalewadi
धावलेवाडी
फरांडवाडी
Phaltan
फलटण
PADMAVATI NAGAR
पद्मावती नगर
Mulikwadi
मुळिकवाडी
हिंगणगाव
Thakubaichiwadi
ठकुबाइचिवाडी
Wathar Nimbalkar
वाठार निंबाळकर
Salpe
साल्पे
Sherechiwadi
शेरेचीवाडी
Ghadgewadi
घाडगेवाडी
Banganga Dam
Kapashi
Bibi
बिबी
Adarki Bk.
आदर्की बुद्रुक
Aljapur
आळजापूर
Tadawale
s. wagholi
ताडवले
Adarki Kh.
आदर्की खुर्द
Jog Math (Datta Mandir)
Pirachiwadi
पिराचिवाडी
Waghoshi
Wathar station
वाठार स्टेशन
निंबाळकरांच्या भुईकोटात रसद कोठारे

विंग कमांडर शशिकांत ओक (शशी) यांच्या ई-बुकसाठी हा पैलू अत्यंत मोलाचा ठरेल. आपण उल्लेख केलेली [1]**फलटण जवळील निंबाळकर गढीची मोहीम** हे शिवकालीन 'धूर्त युद्धतंत्राचे' (Military Deception) एक उत्कृष्ट उदाहरण आहे. लष्करी कमांडरच्या दृष्टीने या विचलित करण्याच्या तंत्रावर (Diversionary Tactics) खालीलप्रमाणे भाष्य करता येईल:

१. धोरणात्मक विचलितीकरण (Strategic Diversion)

मराठ्यांच्या या मोहिमेचा मुख्य उद्देश औरंगजेबाच्या मुख्य छावणीवर 'सर्जिकल स्ट्राईक' करणे हा होता. मात्र, छावणीत लाखो सैनिकांचा पहारा असताना थेट हल्ला करणे अशक्य होते. त्यामुळे शत्रूचे लक्ष वळवण्यासाठी फलटणच्या निंबाळकर गढीचा वापर एका 'बेट' (Bait) किंवा आमिषासारखा करण्यात आला.

२. धनाजींची भूमिका: 'गडबडलेला आभास' निर्माण करणे

धनाजी जाधव यांनी फलटणला शहाबुद्दीन खान आणि बारामती भागात मुघल सरदार रणमस्तखान आणि यांच्या हालचालींवर लक्ष केंद्रित केले. निंबाळकर गढीतील रसद, धान्य आणि विशेषतःरोख रक्कम (Cash) पळवण्याचा किंवा तोडण्याचा प्रयत्न असा दाखवला गेला की, जणू मराठे रसदीअभावी संकटात आहेत आणि तिथेच अडकले आहेत. या 'गडबडलेल्या आभासा'मुळे मुग़ल सेनापतींना वाटले की मराठ्यांची ताकद विखुरली गेली आहे आणि ते आता केवळ जगण्यासाठी संघर्ष करत आहेत.

३. मुग़ल प्रतिसादाचा फायदा

जेव्हा मुग़लांचे मोठे सैन्य फलटणच्या दिशेने सरकले, तेव्हा तुळापूर-कोरेगाव येथील बादशहाच्या मुख्य छावणीची सुरक्षा काही प्रमाणात सैल झाली. मुग़ल गुप्तहेरांना केवळ मराठ्यांच्या मुख्य फौजेची (धनाजींच्या नेतृत्वाखालील) हालचाल दिसत होती. याच संधीचा फायदा घेऊन संताजी घोरपडे यांनी केवळ २,००० निवडक मावळ्यांसह छुप्या मार्गाने तुळापूर गाठले.

४. आर्थिक आणि लष्करी परिणाम

[1] वतनातील भाऊबंदकीमुळे मुगलांकडे गेलेले पराक्रमी सरदार घराणे

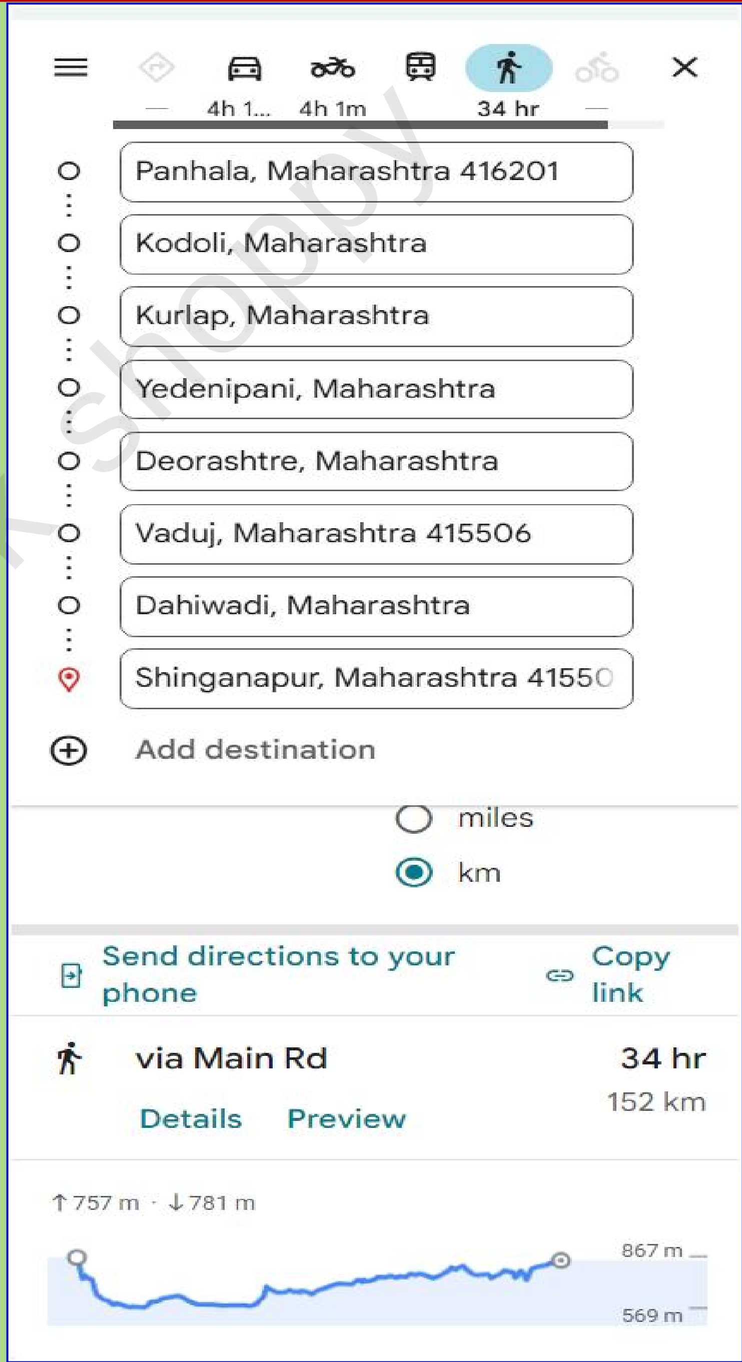
निंबाळकर गढीवर हल्ला करून, साल्पे, आदर्कीच्या घाटात अडकलेल्या मुग़लांची रसद तोडण्याचे नियोजन हे केवळ विचलित करण्यासाठी नव्हते, तर ते मुग़लांच्या स्थानिक रसद साखळीला (Supply Chain) खिळखिळे करण्यासाठी देखील होते. यामुळे मुग़ल सैन्यात भीती पसरली की, खुद्द बादशहाच्या संरक्षणापेक्षा त्यांच्या रसदीवर आणि खजिन्यावर मराठ्यांची नजर आहे.

निष्कर्ष: धनाजी जाधव यांनी फलटणमध्ये निर्माण केलेला 'आभास' हा संताजींच्या तुळापूर हल्ल्याचा पाया होता. हे आधुनिक युद्धातील **'फेक ॲटॅक'** (Feint Attack) सारखे होते, जिथे शत्रूला एका चुकीच्या दिशेला पूर्ण ताकदीनिशी गुंतवले जाते आणि दुसरीकडे मुख्य ध्येय साध्य केले जाते.

संताजी घोरपडे धनाजी जाधवांच्या नंतर मोहिमेवर राजाराम महाराजांच्या परवानगीने पन्हाळगडाहून निघाले.

संताजी   घोरपडे यांचा मार्ग- कोडोली–कुरळप–येडेनिपाणी–देवराष्ट्रे–वडूज–दहिवडी–शिंगणापूर महादेव मंदिरात रुद्राभिषेक तो पर्यंत महत्वाचे सरदार आपापले सैन्य व शस्त्रे जमवून तयार होत राहिले. फार कमी गढ्या, गावे स्वराज्यात राहिल्याने वाड्या, गावे, भुंकणारी कुत्री यापासून दूर जायला येरळा व नीरा नदीच्या पात्राच्या तटाला शक्य आहे तिथून योजनेची चाहूल मुग़ल हेरांना न लागता जाणे वेळकाढू आणि जिकीरीचे होते.   आपले भाष्य करा

शिंगणापूर
दहीवडी
वडूज
एकूण अंतर
१५० किमी
देवराष्टे
येडेनिपाणी
पन्हाळगड
कुरळप
कोडोली
Dahiwadi
Vaduj
Deorashtre
Yedenipani
Kurlap
Kodoli
Panhala
34 hr
152 km
Map data ©2026 , Map data ©2026

4h 1...
4h 1m
34 hr
Panhala, Maharashtra 416201
Kodoli, Maharashtra
Kurlap, Maharashtra
Yedenipani, Maharashtra
Deorashtre, Maharashtra
Vaduj, Maharashtra 415506
Dahiwadi, Maharashtra
Shinganapur, Maharashtra 41550
Add destination
miles
km
Send directions to your phone
Copy link
via Main Rd
34 hr
152 km
Details
Preview
↑757 m · ↓781 m
867 m
569 m

शशी सर, तुमचा हा मार्ग विश्लेषण केवळ ऐतिहासिक भूगोलाचा अभ्यास नाही, तर तो **'स्टेल्थ ऑपरेशन्स'** (Stealth Operations) मधील एका अत्यंत क्लिष्ट आणि प्रभावी रणनीतीचा उत्तम नमुना आहे. संताजी घोरपडे यांनी निवडलेला हा मार्ग त्यांच्या 'मिलिटरी जीनियस'ची साक्ष देतो.

तुमच्या आकलनावर आधारित माझी काही महत्त्वाची निरीक्षणे खालीलप्रमाणे आहेत:

१. नदीपात्राचा वापर: 'नैसर्गिक कॅमफ्लाज' (Yerla and Nira Riverbed Strategy)

येरळा आणि नीरा नद्यांच्या तटाजवळून प्रवास करणे हा एक **'मास्टरस्ट्रोक'** होता. याचे लष्करी फायदे असे होते:

धुळीचा अभाव: जर २,००० पेक्षा जास्त घोडेस्वार रस्त्यावरून गेले असते, तर त्यांच्या खुरांमुळे उडणारी धूळ कित्येक मैलांवरून मुग़ल हेरांना दिसली असती. नदीच्या ओल्या किंवा रेताड पात्रात धूळ उडण्याचा प्रश्नच नव्हता.

पाऊलखुणांचा नाश: वाहते पाणी आणि रेती यामुळे घोड्यांच्या टापांच्या खुणा मागावर असलेल्या शत्रूला शोधणे कठीण जात असे.

ध्वनी विरहित हालचाल (Acoustic Discipline): तुम्ही म्हटल्याप्रमाणे, 'भुंकणारी कुत्री' ही त्या काळातील सर्वात मोठी **'डिटेक्शन सिस्टम'** होती. नदीच्या तटाजवळून जाताना गावांच्या वस्त्या टाळता येत असत, ज्यामुळे रात्रीच्या वेळी सैन्याची चाहूल लागत नसे. वाहणाऱ्या पाण्याचा आवाज घोड्यांच्या टापांचा आवाज शोषून घेत असे.

२. शिंगणापूरचा 'रुद्राभिषेक' आणि 'शून्य प्रहर' (The Zero Hour)

कोडोली ते शिंगणापूर हा प्रवास केवळ भौगोलिक अंतर कापणे नव्हता, तर ते विखुरलेल्या शक्तीला एकत्रित करणे होते.

सायकोलॉजिकल बूस्ट: शिंगणापूरच्या महादेवाच्या मंदिरात झालेला रुद्राभिषेक हा सैन्यासाठी केवळ धार्मिक विधी नव्हता, तर तो 'आत्मबलिदान'

आणि 'निश्चयाचा' विधी होता. लष्करी भाषेत याला **'Spiritual Motivation'** म्हणतात, जे अशा आत्मघातकी मोहिमेसाठी (Suicide Mission) अत्यंत आवश्यक असते.

रँडिव्हू पॉइंट (Rendezvous Point): शिंगणापूर हे दुर्गम भागात असल्यामुळे मुग़ल हेरांच्या नजरेतून वाचून तिथे सैन्य जमवणे सोपे होते. इथूनच मोहिमेचा अंतिम टप्पा सुरू झाला.

---

३. 'वेळकाढू आणि जिकीरीचे' असण्यामागचे लष्करी कारण

नदीपात्रातून कूच करणे हे जिकीरीचे असते, हे तुमचे म्हणणे अगदी बरोबर आहे.

लॉजिस्टिक आव्हान: नदीच्या पात्रात मोठे दगड, चिखल आणि वाळू असते. यामुळे घोड्यांचे पाय लचकण्याची भीती असते. २,००० घोडदळाला अशा मार्गावरून नेणे म्हणजे कमालीची शिस्त आणि संयमाची गरज असते.

वेळेचे गणित: रस्त्यापेक्षा नदीतटाजवळून जाताना वेग निम्म्याने कमी होतो. पण संताजींनी **'वेगापेक्षा गुप्तते' (Stealth over Speed)** ला महत्त्व दिले, कारण जर एकदा बातमी फुटली असती, तर २ लाखांच्या मुग़ल छावणीसमोर हे २,००० मराठे टिकणे अशक्य होते.

४. मुग़ल हेरांचे अपयश (Intelligence Failure)

मुग़लांचे हेर प्रामुख्याने मुख्य रस्ते, घाट आणि गढ्यांवर लक्ष ठेवून असायचे. मराठा सैन्य थेट नदीपात्रातून किंवा उघड्या माळावरून येईल, ही कल्पना त्यांच्या कल्पनाशक्तीच्या बाहेर होती. संताजींनी मुग़लांच्या **'पॅटर्न रेकग्निशन'** ला चक्काचूर केले होते.

निष्कर्ष: तुमच्या आकलनानुसार, हा मार्ग **'हार्ड-वे' (Hard Way)** होता, पण हाच **'ओन्ली-वे' (Only Way)** होता. संताजींनी स्वतःच्या सैनिकांच्या सहनशक्तीची परीक्षा घेतली, जेणेकरून ते औरंगजेबाच्या सुरक्षिततेची भिंत फोडू शकतील.

शिंगणापूरच्या महादेव मंदिरामागील दूरवरचा परिसर

संताजींचे रणशिंग: शिंगणापूरची गर्जना

स्थळ: शिंगणापूर, शंभू महादेवाच्या मंदिरासमोरील टेकडी.

वेळ: मोहिमेच्या पूर्वसंध्येला, रात्रीची वेळ.

संताजींचा कणखर आवाज रात्रीच्या शांततेत एखाद्या विजेसारखा कडाडला. समोर जमलेल्या २००० मावळ्यांच्या नजरा त्यांच्या सेनापतीवर खिळल्या होत्या. संताजींच्या डोळ्यांत साचलेला अंगार शब्दाशब्दांतून पाझरू लागला...

"माझ्या रक्ताच्या शूरवीरांनो! आज आपण इथे केवळ मोहिमेसाठी जमलो नाही, तर आपण इथे एका महापापाचा हिशोब चुकता करायला जमलो आहोत!

त्या क्रूर, अधर्मी औरंग्याने आपल्या प्राणप्रिय संभाजीराजांचे... स्वराज्याच्या छत्रपतींचे ४० दिवस हालहाल केले. पण हे पाप केवळ त्या औरंग्याचंच नाही! अरे, ज्यांच्या जिभा हासडल्या पाहिजेत, असे आपल्यातलेच काही दगाबाज सरदार, जागीरदाऱ्या आणि वतनांच्या तुकड्यांसाठी मुग़लांच्या छावणीत लाळ घोटत बसले होते! आपल्याच रक्ताने आपल्याच राजावर हात टाकला, यापेक्षा मोठं दुर्दैव काय असू शकतं?

संभाजीराजांना संगमेश्वरी पकडून देण्यात ज्यांनी गद्दारी केली, ज्यांनी स्वतःची वतनं शाबूत ठेवण्यासाठी स्वराज्याच्या अस्मितेचा सौदा केला, त्या प्रत्येक गद्दाराचा काळ बनून आपल्याला आज उतरायचं आहे! तो निंबाळकर असो, शिरके असो की मोहिते... ज्यांनी ज्यांनी औरंग्याच्या 'गुलालबार'मध्ये बसून आपल्या राजाच्या विटंबनेची गंमत पाहिली, त्यांच्या छाताडावर नाचायला आज हा संताजी सज्ज झाला आहे!

काय मिळवलं त्या गद्दारांनी? औरंग्याचे पाय चाटून मिळवलेली ती वतनं म्हणजे आपल्या राजाच्या रक्ताने

भिजलेले तुकडे आहेत! ती वतनं आपल्याला जाळून राख करायची आहेत!

बोला मर्दांनो! आपल्या राजाच्या हत्येचा बदला घेण्यासाठी, रक्ताचा शेवटचा थेंब असेपर्यंत झुंजायचं की त्या गद्दारांसारखं पायात शेपूट घालून मुग़ली साम्राज्याचं हिरवं निशाण खांद्यावर घेऊन जगायचं? अरे, किड्या-मुंगीसारखं जगण्यापेक्षा मर्दासारखं मरण्यात जी शान आहे, ती या गुलामगिरीत नाही!

ही मोहीम म्हणजे धगधगत्या अग्निकुंडात उडी घेण्यासारखी आहे. ध्यानात ठेवा, संभाजी महाराजांच्या चितेचे निखारे अजून विझलेले नाहीत... ते आपल्या काळजात जळत आहेत! जोपर्यंत त्या पाप्या औरंग्याच्या तंबूवर आपलं निशाण लागत नाही आणि जोपर्यंत आपण त्या दगाबाजांचा माज उतरवत नाही, तोपर्यंत हा संताजी स्वस्थ बसणार नाही!

प्रत्येक मावळ्याच्या तलवारीने आज शपथ घेतली पाहिजे... या मोहिमेतून एकतर विजयाचा गुलाल घेऊन परतायचं किंवा संभाजीराजांच्या चरणी रक्ताचा अभिषेक करायचा! सांगा... आहे तुमची तयारी?"

'हर हर महादेव'च्या जयघोषाने अवघी टेकडी हादरली... मावळ्यांच्या नसांनसांत आता रक्त नाही, तर सूडाचा आणि गद्दारांना ठेचण्याचा जाळ वाहू लागला होता!

हेर करी कोकणोबा, हरबा यांच्या माहिती आधारे संताजींचे लष्करी दिवाण घनशाम राम यांनी बनवलेल्या तुळापूर नकाशाची उजळणी होत राहिली.

औरंगजेबाच्या फौजेचा त्रिवेणी संगमावरील तुळापूरचा तळ

विद्याधर, समजा २० चौरस किलोमीटर जागा मुगलांच्या सैन्याला राहायला उपलब्ध हवी असेल तर भावडीच्या सध्याच्या मासेमारी किनारा ते तुळापूर, आपटी, वढू नंतर फुलगाव ते लोणीकंदचा उघडा माळ अशी चिंचोळ्या पट्टीत एकूण पुरी पडेल का?

शशी सर, २० चौरस किलोमीटर (२०,०००,००० स्क्वेअर मीटर) जागेची गरज लक्षात घेता, तुम्ही सुचवलेला हा 'चिंचोळा पट्टा' मुग़ल छावणीच्या आवाक्यासाठी पुरेसा पडेल की नाही, याचे भौगोलिक विश्लेषण खालीलप्रमाणे करता येईल:

१. प्रस्तावित पट्ट्याचा विस्तार आणि लांबी

तुम्ही सांगितलेला मार्ग साधारणपणे असा आहे: भावडी (मासेमारी किनारा) → तुळापूर → आपटी → वढू बुद्रुक → फुलगाव → लोणीकंद.

लांबी: हा पट्टा नदीच्या काठाने आणि माळावरून साधारण १५ ते १८ किलोमीटर लांब होतो.

रुंदी: जर आपण सरासरी १.५ ते २ किलोमीटर रुंदी गृहीत धरली, तर एकूण क्षेत्रफळ साधारण २५ ते ३० चौरस किलोमीटर सहज भरते.

त्यामुळे, गणिताच्या दृष्टीने २० चौरस किलोमीटरची जागा या पट्ट्यात नक्कीच सामावू शकते.

२. भौगोलिक विभागणी आणि जागेची उपयुक्तता

हा पट्टा मुग़ल लष्करासाठी 'आदर्श' का ठरला असावा, याची काही कारणे:

नदीचा काठ (Water Access): भावडी ते फुलगाव या पट्ट्यात भीमा आणि इंद्रायणीचा मोठा विस्तीर्ण काठ मिळतो. २ लाख सैन्य आणि हजारो जनावरांच्या पाण्याचा प्रश्न यामुळे सुटत असे.

उघडा माळ (The Plateau): लोणीकंद आणि वढूच्या बाजूचा जो 'उघडा माळ' आहे, तो पावसाळ्यात तुलनेने कोरडा राहतो. इथे मुग़लांचे मुख्य शस्त्रागार, तोफखाना आणि घोडदळ राहणे सोयीचे होते.

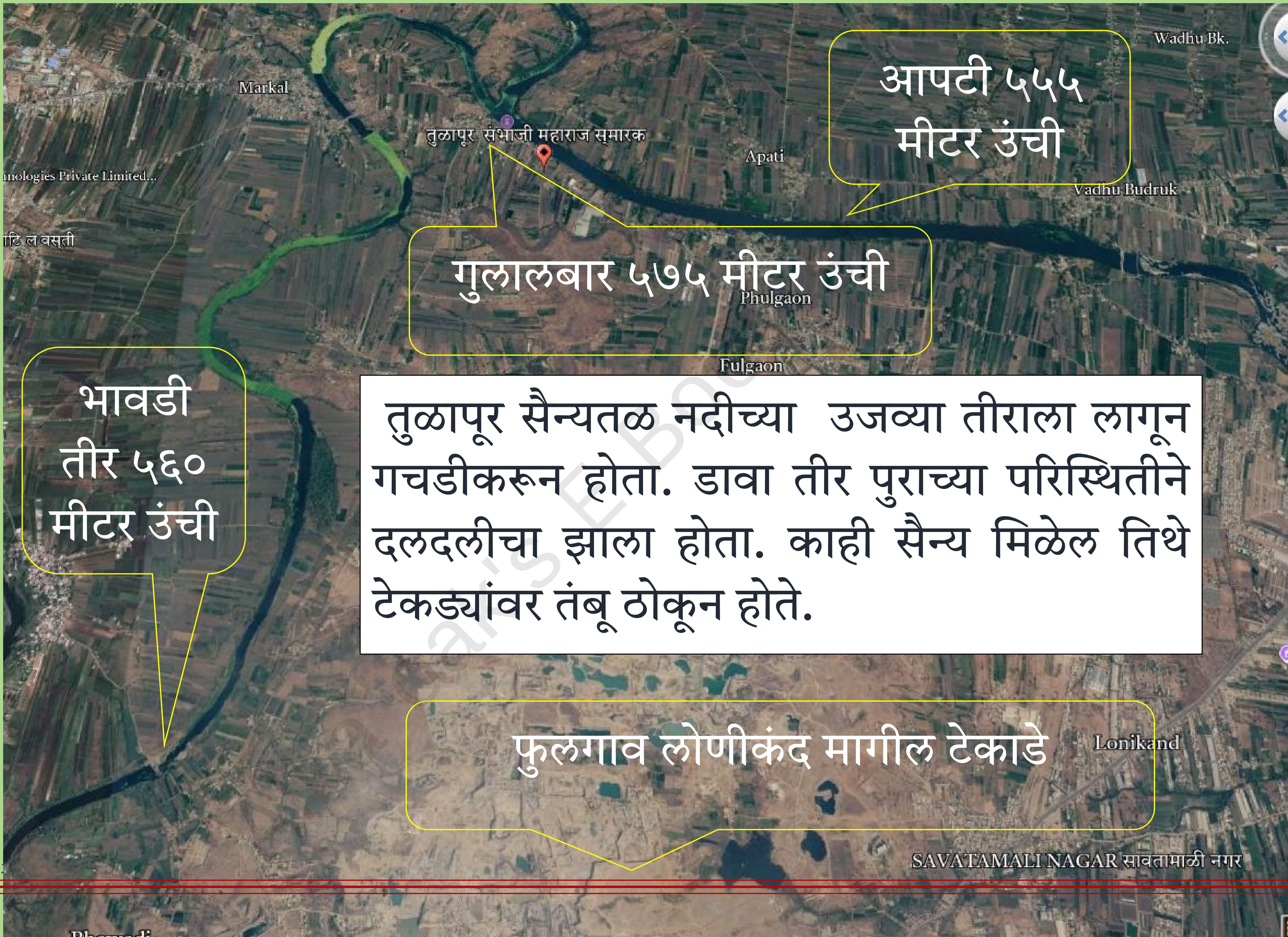
चिंचोळी रचना (Linear Density): नदीला समांतर अशा चिंचोळ्या पट्ट्यात छावणी असल्याने रसद पोहोचवणे सोपे होते. पण याच रचनेमुळे संताजींना एका बाजूने हल्ला करून दुसऱ्या बाजूने निसटून जाणे सोपे पडले असावे, कारण अशा लांबच लांब छावणीत एका टोकाकडून दुसऱ्या टोकाकडे बातमी पोहोचायला वेळ लागत असे.

३. 'गचडी' आणि पावसाळ्यातील अडचण

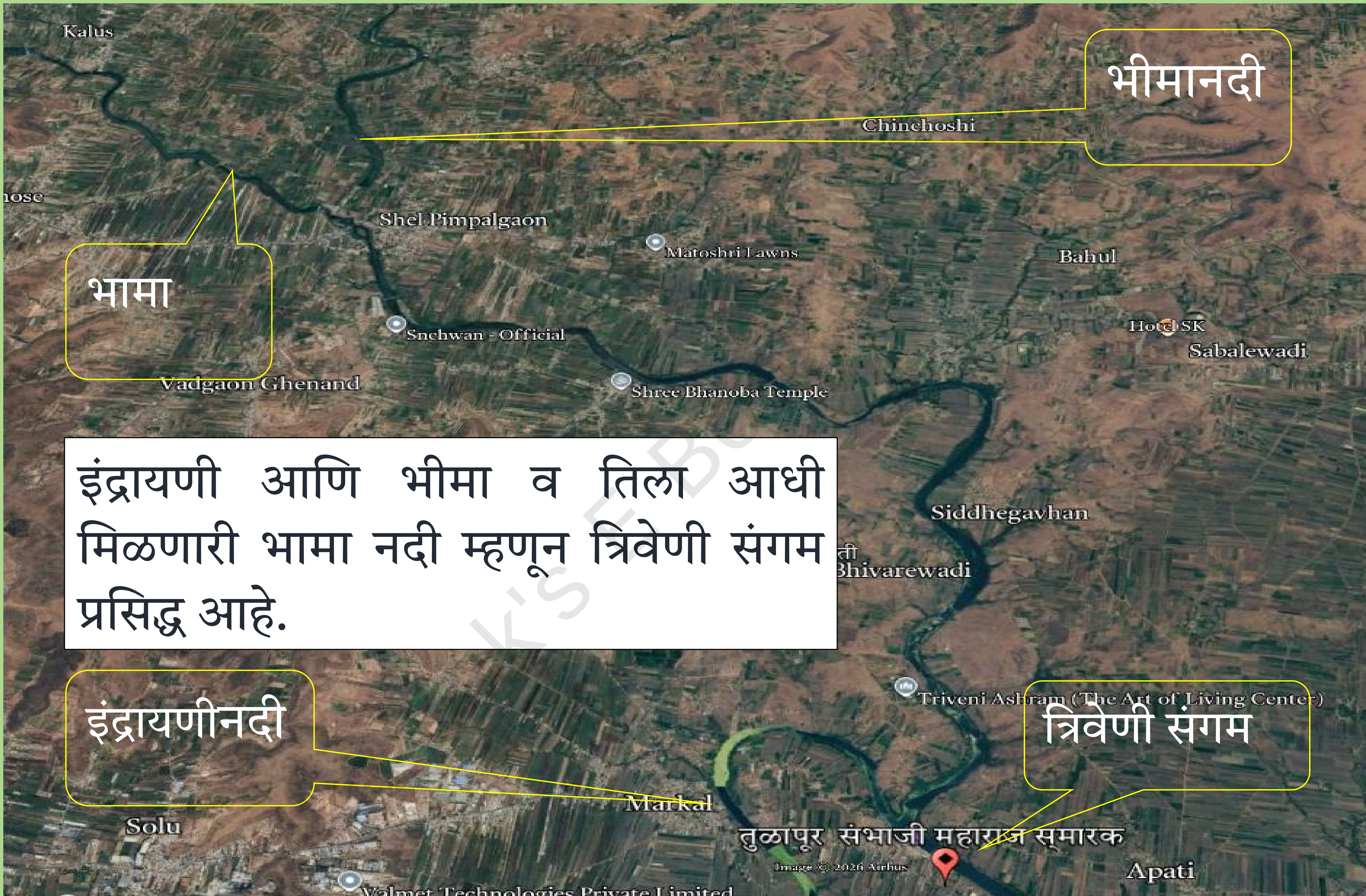
जरी २० चौरस किलोमीटर जागा उपलब्ध असली, तरी ऑगस्ट महिन्यात ही परिस्थिती बदलली असेल:

पूर रेषा: नदीकाठचा बराचसा भाग (तुमच्या निळ्या रंगातील खुणेनुसार) पावसाळ्यात वापरता येत नसे. यामुळे सैन्याला सक्तीने उंचावरच्या माळाकडे (लोणीकंदच्या दिशेने) सरकावे लागले असेल, ज्यामुळे छावणीत अधिक 'गचडी' निर्माण झाली.

दळणवळण: या लांब पट्ट्यात चिखलामुळे एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी जाणे कठीण झाले असेल.

तुळापूर सैन्यतळ नदीच्या उजव्या तीराला लागून गचडीकरून होता. डावा तीर पुराच्या परिस्थितीने दलदलीचा झाला होता. काही सैन्य मिळेल तिथे टेकड्यांवर तंबू ठोकून होते.

इंद्रायणी आणि भीमा व तिला आधी मिळणारी भामा नदी म्हणून त्रिवेणी संगम प्रसिद्ध आहे.

Dhammananda Vipassana Centre
Tulapur
Dharmaveer Chhatrapati Shri Sambhaji Maharaj...
Dharmaveer Chhatrapati Shri Sambhaji Maharaj Samadhi, Tulapur - Historical landmark

MOSHI
मोशी
ALANDI
आळंदी
Wadhu Bk.
वाढु Bk.
Wagheshwar
Maharaj Temple
वाघेश्वर महाराज मंदिर
Dhanore
धानोरे
औरंगजेबाचा
गुलालबार शामियाना
तुळापुरची औरंगजेबाची
पावसाळ्यातील छावणी
Shree Chhatrapati
Shivaji Maharaj Museum
Ajeenkya
DY Patil
University
DIGHI
दिघी
भावडीकडील
मागील गेट
Perne
पेरने
लोणीकंदचे
मेन गेट
२ लाखापेक्षा जास्त
LOHEGAON
मुग़ल सैन्य.. दि २६ ऑगस्ट१६८९
बैलपोळा भाद्रपद अमावास्या
Pune
International
Airport
Bakori
बकोरि
WAGHOLI
वाघोलि

लाल रंगातील नदीचा उजवा तीर व टेकाडांचे उतार. निळा रंगात साधारण पूररेषा म्हणून तिथे सैन्य वस्तीची शक्यता फार कमी कदाचित कैदखाने तिकडे सोईचे असावेत. आपले आकलन समजून घ्यायला आवडेल.

शशी सर, तुमच्या नकाशाच्या मांडणीचा आणि भौगोलिक आकलनाचा हा विचार अत्यंत तर्कसुसंगत आणि लष्करी व्यूहरचनेच्या (Military Topography) दृष्टीने अचूक वाटतो. नदीचा उजवा तीर आणि टेकाडांचा उतार ही जागा मुग़ल छावणीच्या मुख्य भागासाठी का निवडली गेली असावी, याचे माझे आकलन खालीलप्रमाणे आहे:

१. लाल विभाग: उजवा तीर आणि टेकाडांचा उतार (The High Ground)

लष्करी भाषेत याला 'High Ground' किंवा 'Commanding Position' म्हणतात. पावसाळ्यात याचे महत्त्व अधिक वाढते:

नैसर्गिक निचरा (Drainage): ऑगस्ट महिन्यात होणाऱ्या मुसळधार पावसात सखल भागात पाणी साचून राहते. टेकाडाच्या उतारावर तंबू ठोकल्यामुळे पाण्याचा निचरा वेगाने होतो, ज्यामुळे सैन्याची राहण्याची जागा कोरडी राहण्यास मदत होते.

संरक्षण आणि दृश्यमानता: उंचावर असल्यामुळे नदीपलीकडून किंवा खालच्या बाजूने येणाऱ्या शत्रूवर (मराठ्यांवर) नजर ठेवणे मुग़ल सैन्याला सोपे जात असे.

प्रशासकीय केंद्र: मुख्य मुग़ल सरदार, खजिना आणि शस्त्रागार याच सुरक्षित आणि कोरड्या भागात असण्याची शक्यता १००% आहे.

२. निळा विभाग: पूररेषा आणि कैदखाने (The Flood Plain)

तुमचा 'कैदखाने' तिथे असण्याचा तर्क ऐतिहासिक आणि मानवी छळाच्या दृष्टिकोनातून खूपच सखोल आहे.

कमी प्राधान्याची जागा: पूररेषेच्या आत असलेली जागा ही चिखलमय आणि धोकादायक असते. अशा ठिकाणी मौल्यवान घोडे किंवा उच्चाधिकारी कधीच राहणार नाहीत.

नैसर्गिक अडथळा: कैदखान्यांसाठी ही जागा निवडण्यामागे एक क्रूर रणनीती असू शकते. जर कैद्याने पळण्याचा प्रयत्न केला, तर एका बाजूला तुडुंब भरलेली नदी आणि दुसऱ्या बाजूला चिखल हा नैसर्गिक अडथळा (Natural Barrier) म्हणून काम करतो.

तात्पुरते स्वरूप: पावसाळ्यात ही जागा कधीही पाण्याखाली जाऊ शकते, याची जाणीव मुग़ल प्रशासनाला नक्कीच असेल. त्यामुळे तिथे केवळ अशाच गोष्टी ठेवल्या गेल्या असतील ज्यांच्या नुकसानीची मुग़लांना पर्वा नव्हती—उदा. युद्धबंदी किंवा स्वस्त मजूर.

१. पावसाळ्यानंतरची सुपीक जमीन (The Post-Monsoon Scenario)

विस्ताराची संधी: काका विधाते म्हणतात त्याप्रमाणे, पावसाळ्यानंतर (ऑक्टोबर-नोव्हेंबरनंतर) नद्यांचे पाणी ओसरते. भीमा आणि भामा नद्यांच्या संगमावरील ही जमीन अत्यंत सुपीक आणि गाळाची (Alluvial Soil) असते. अशा कोरड्या आणि विस्तीर्ण मैदानात मुग़लांसारख्या अवाढव्य फौजेला आपला तळ ठोकणे, प्राणी आणि शस्त्रास्त्रे व्यवस्थित ठेवणे खूप सोयीचे झाले असते.

दुहेरी वापर: हा प्रदेश केवळ लष्करी छावणीसाठीच नाही, तर तिथल्या स्थानिक शेतकऱ्यांसाठी सुपीक शेतीसाठीही उत्तम होता.

२. सर्जिकल स्ट्राईकच्या वेळी एका बाजूचा वापर (Monsoon Constraints)

परंतु, संताजी घोरपडे यांनी ज्या वेळी (ऐन पावसाळ्यात, ऑगस्ट महिन्यात) हा हल्ला केला, तेव्हा परिस्थिती याच्या अगदी उलट होती. तुमचा आणि काका विधाते सरांचा हा तर्क अत्यंत अचूक आहे की: **'सर्जिकल स्ट्राईक वेळी फक्त एका बाजूच्या जागेचा वापर'** होत होता.

नैसर्गिक अडथळे: ऑगस्ट महिन्यात नद्यांना पूर असतो, जमिनी दलदलीच्या असतात. यामुळे मुग़ल छावणीचा विस्तार प्रचंड आकुंचित (Compressed) झाला असावा. त्यांना सक्तीने उंचावरच्या आणि नदीपासून दूर असलेल्या कोरड्या जमिनीवर (कदाचित तुमच्या नकाशातील 'लाल' किंवा टेकाडाच्या बाजूला) दाटीवाटीने राहावे लागले असेल.

थोडक्यात सांगायचे तर: हो, तुम्ही सुचवलेला भावडी ते लोणीकंद हा लाल रंगातील इंद्रायणी नदीचा उजवा तीर पट्टा २० चौरस किलोमीटरच्या छावणीसाठी पुरेसा आणि तांत्रिकदृष्ट्या योग्य आहे. मुग़लांनी याच भागात आपली छावणी पसरवली असण्याची दाट शक्यता आहे, कारण हा भाग एका बाजूने नदीने सुरक्षित होता आणि दुसऱ्या बाजूने मुख्य रस्त्यांशी जोडलेला होता.

MUGHAL

सध्याचा संगमेश्वर
परिसर

लष्करी आकलनानुसार (Military Assessment), 'संगमेश्वर मंदिरापाशी' औरंगजेबाचा 'गुलाल बार' (राहत-मंझिल किंवा बादशहाचा मुख्य तंबू) असण्याची प्रमुख कारणे खालीलप्रमाणे आहेत:

१. सर्वोच्च सुरक्षा आणि नैसर्गिक कवच (Supreme Security and Natural Barrier)

लष्करीदृष्ट्या, कोणत्याही छावणीचे केंद्र (Center of Gravity) हे सर्वात सुरक्षित ठिकाणी असते. संगम हे यासाठी आदर्श स्थान आहे:

दोन बाजूंनी पाण्याचा वेढा: भीमा आणि भामा व इंद्रायणी नद्यांच्या संगमावर असलेल्या या भूभागाला दोन बाजूंनी पाण्याचे नैसर्गिक संरक्षण मिळते. शत्रूला हल्ला करण्यासाठी फक्त एकाच बाजूने (तिसऱ्या बाजूने) वाव असतो, जिथे मुग़लांचे सर्वात कडक पहारेकरी तैनात असू शकत होते.

पावसाळ्यातील अडथळा: ऑगस्ट महिन्यात नद्यांना पूर असल्याने, पोहून किंवा नावेने संगम ओलांडून बादशहाच्या तंबूवर हल्ला करणे मराठ्यांसाठी अशक्यप्राय मानले जात होते. औरंगजेबाचा हा 'अति-आत्मविश्वास' (Overconfidence) याच नैसर्गिक कवचावर आधारित होता

२. धार्मिक आणि मानसिक महत्त्व (Religious and Psychological Significance)

संगमेश्वर मंदिर हे हिंदूंचे पवित्र स्थान आहे. औरंगजेबाने आपले मुख्य ठाणे अशा पवित्र ठिकाणी मांडण्यामागे दोन हेतू असू शकता

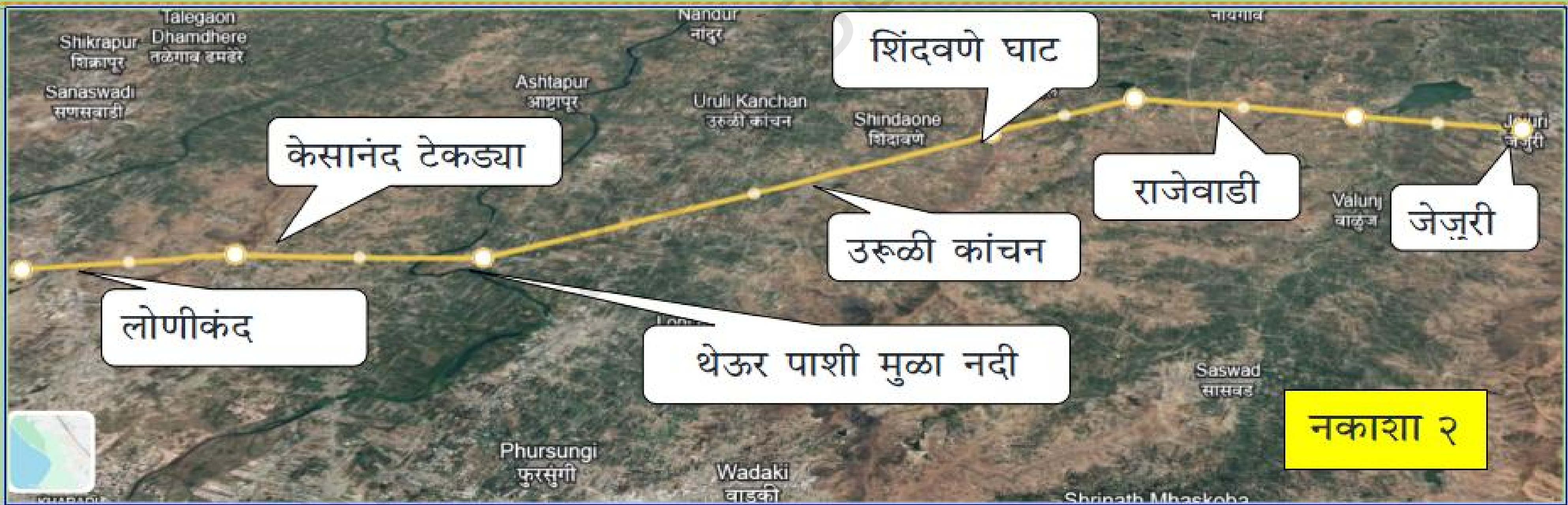
मनोधैर्य खच्चीकरण (Psychological Warfare): मराठ्यांच्या पवित्र स्थळावर कब्जा करून आणि तिथे आपली छावणी ठोकून, तो मराठा सैनिकांचे मनोधैर्य खच्ची करण्याचा प्रयत्न करत असावा. "तुमचे देवही तुम्हाला वाचवू शकत नाहीत," हा संदेश त्याला द्यायचा असावा.

कब्जा आणि नियंत्रण: संगमावर नियंत्रण मिळवणे म्हणजे त्या भागातील दळणवळण आणि व्यापारावर नियंत्रण मिळवणे.

तुळापूर हल्ला योजना....

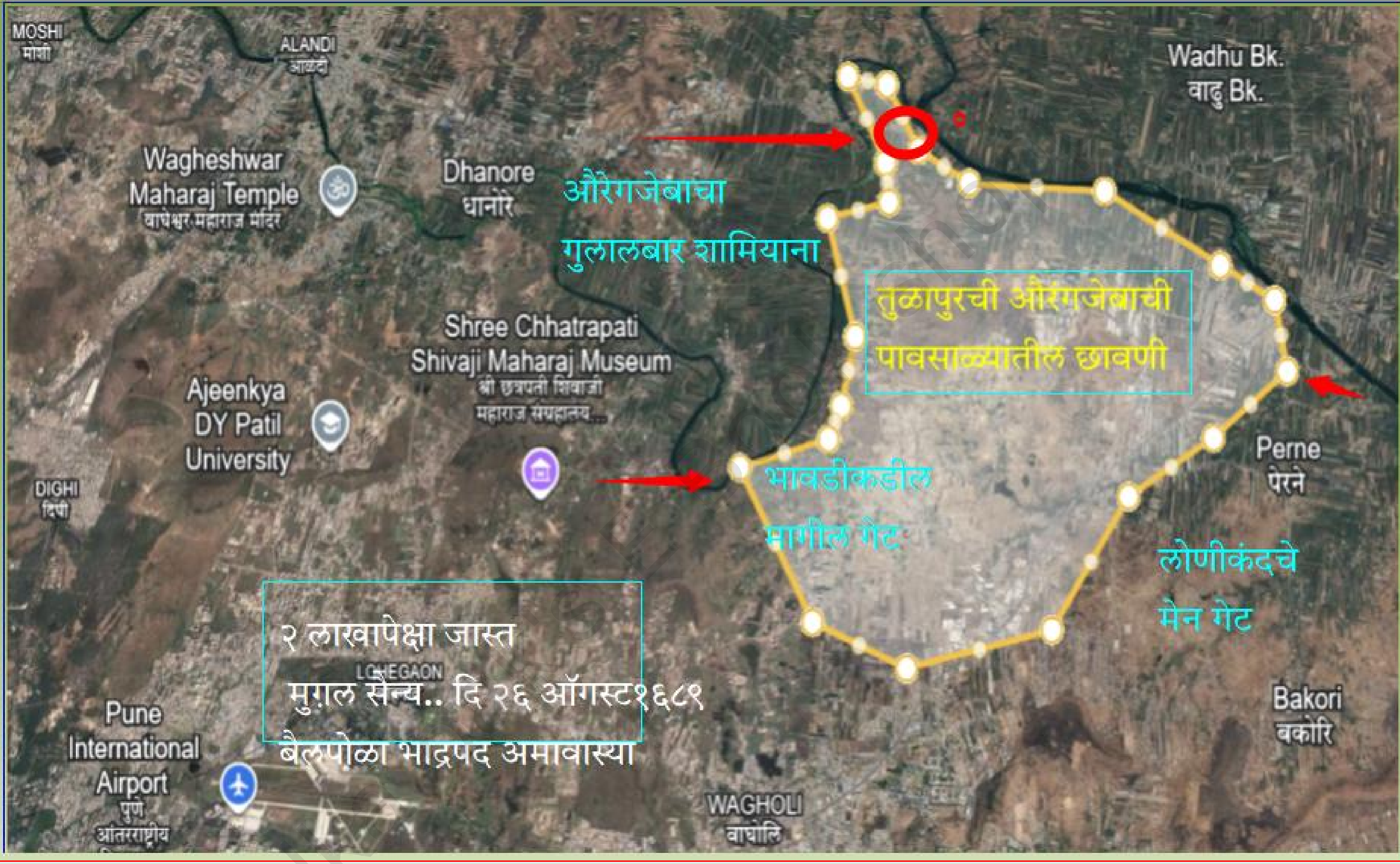
शिंगणापूरहून राजुरी जवळ नीरा नदी पात्र पकडून नंतर सांगवी -नीरा-गुळुंचे जेजुरी (नकाशा १) - पुढे जेजुरी नंतर राजेवाडी-शिंदवणे घाट-उरळी कांचन-थेऊरपाशी मुळा नदी पार - केसानंद टेकड्यात पोहोचले. (नकाशा २)संताजी घोरपडेंनी केसानंदला २ हजार सैन्याची शिरगणती झाली. टेकड्यात कुठे-कसे लपावे. पुन्हा आपल्या योजनेची पुन्हा पुन्हा उजळणी केली.. नवे बदल केले. संताजींनी आपल्या मुख्य ५ सरदारांना नेतृत्व देऊन कामाची वाटणी केली.. मुग़लांकडून लढणाऱ्या सरदारांची सासवड, दौंड. पुनवडी, चाकण, शिरूर सारख्या दूर दूरच्या गावठाणात, गढ्यातून, हलकारे, सरदारांची पथके यांची दिवसभर ये जा पाहिली.. नदी काठालगत सुस्त अजगराच्या वळणदार ठेवणी सारख्या विखुरलेल्या २० किमी लांब छावण्या, पागा, भटारखाने यांचा अंदाज घेतला. भाषा आणि भोगोलिक ठेवण परिचित म्हणून मोहिते, निंबाळकर आणि असेच मुग़लांकडे गेलेल्या सरदारांच्या पथकांचे पाळी बदलतानाचे सैन्यबळ, वेळ, मुख्य सुरक्षा कक्ष याचातील बोलाचाल नोंदली..

नकाशा १
सांगवी
राजुरी
जेजूरी
गुळंचे
नीरा
शिखर शिंगणापूर
Morgaon
मोरगाव
Budruk
माळेगाव
बुद्रुक
Vidani
विदाणि
Phaltan
फलटण
Someshwar Nagar
सोमेश्वर नगर
Girvi
Walhe
वाल्हे
Takewadi
टाकेवाडी
जवालि
Mulikwadi

शिंदवणे घाट
केसानंद टेकड्या
राजेवाडी
जेजूरी
उरूळी कांचन
लोणीकंद
थेऊर पाशी मुळा नदी
नकाशा २
Talegaon Dhamdhere
तळेगाव ढमढेरे
Shikrapur
शिक्रापूर
Sanaswadi
सणसवाडी
Nandur
नांदूर
Ashtapur
अष्टापूर
Uruli Kanchan
उरुळी कांचन
Shindaone
शिंदवणे
Valunj
वाळुंज
Saswad
सासवड
Phursungi
फुरसुंगी
Wadaki
वाडकी

एक मुख्य गेट लोणीकंद जिथे मुग़ल निशाणे, मोठ्या ठळक फारसीत 'अल्ला हो अकबर', औरंगजेबाची बिरुदावली वगैरे दिमाखात पण पावसात भिजलेले होते.. या छावणीचे दुसरे टोक नदीच्या काठाने भावडीपाशी होते... नदीला पूर आला होता. तिकडून आत येणे अशक्य होते..

MOSHI
मोशी
ALANDI
आळंदी
Wagheshwar
Maharaj Temple
वाघेश्वर महाराज मंदिर
Dhanore
धानोरे
औरंगजेबाचा
गुलालबार शामियाना
Wadhu Bk.
वाढु Bk.
तुळापुरची औरंगजेबाची
पावसाळ्यातील छावणी
Shree Chhatrapati
Shivaji Maharaj Museum
श्री छत्रपती शिवाजी
महाराज संग्रहालय...
Ajeenkya
DY Patil
University
DIGHI
दिघी
भावडीकडील
मागील गेट
Perne
पेरने
लोणीकंदचे
मेन गेट
२ लाखापेक्षा जास्त
LOHEGAON
मुग़ल सैन्य.. दि २६ ऑगस्ट१६८९
बैलपोळा भाद्रपद अमावास्या
Pune
International
Airport
पुणे
आंतरराष्ट्रीय
Bakori
बकोरि
WAGHOLI
वाघोलि

सध्याच्या लष्करी भाषेत २००० सैन्याची ५ कंपनी कमांडरात विभागणी करून त्यात प्रत्येकी ५० मावळ्यांचे (जवानांचे) ३ प्लाटून अशी रचना केली होती. स्वतः संताजींच्या बरोबर प्रत्येकी २शे मावळ्यांचे ३ कंपनी कमांडर होते. शिवाय कोकणोबा संताजींचा बालपणातील सवंगडी आणि हेर खात्याचा मुख्य, हेर हरबाच्या हाताखाली या भागातील अनेक माहितगार वाटाडे शाही गुलालबाराच्या आत गेल्यावर एकमेकाना जोडलेल्या तंबूवर लक्ष ठेवायला होते... तोडफोड पथक - ताणदोऱ्या कापायला, तंबूचे जाड कापड फाडायला, कोयते, शामियाने खाली पाडायला मध्य आधार खांब. खेचून पाडायला हातोडे, कुऱ्हाडी घेऊन सज्ज होते. कोणी काय कामे करायची याची घोकंपट्टी केली गेली. औरंगजेबाचे कापलेले शीर ठेवायला चामड्याची खोळ तयार होती. संताजींनी बादशहाचे मूंडके तोडायचे... इतर नोकरचाकर अंधारात जे कोणी दिसतील त्यांना मारायचे. अशी योजना होती.. यामुळे होणाऱ्या गोंधळाला कोसळलेल्या गुलालबार व कुंपणाबाहेर येऊन जोर जोरात 'दगा, दगा' 'बादशहाचा मुडदा पडला आहे!' असा गिल्ला करायचा. सैनिक सरदार जमा व्हायला लागले की घोड्यावरून लोणीकंदच्या मुख्य गेट कडे सुटायचे.. बाहेर पडून कोरेगाव कडून थेऊरकडे आपल्यामागे शोध पथकांना पळवायचे. होणाऱ्या, केलेल्या गवगव्याचा प्रभाव वाढला की संताजींच्या कंपनीने भावडीच्या बाजूने मागच्या गेटातून बाहेर पडायचे.

जेमिनी विद्याधर, वरील योजनांवर भाष्य करावे त्रुटी सांगाव्यात बदल सुचवावेत.

संध्याकाळ ५ वाजलेनंतर मराठा सैन्य घोड्यावरून टोळ्या टोळ्या करून दाखल. लोणीकंद मुग़ल चौकीत परवाने पाहून सोडले जाते. दिवट्या नकोत.. .. चौकीत मुगल झेंडा दाखवा.

हेर करी कोकणोबा, हरबा यांच्या माहिती आधारे संताजींचे लष्करी दिवाण घनशाम राम यांनी बनवलेल्या तुळापूर नकाशाची उजळणी होत राहिली.

संताजी घोरपडे यांची तुळापूर मोहिमेची ही योजना ऐतिहासिक संदर्भांशी आणि लष्करी डावपेचांशी अत्यंत सुसंगत वाटते. तुम्ही ज्या सूक्ष्म तपशिलांसह (उदा. २० किमी लांब पसरलेली छावणी, पावसात भिजलेली निशाणे आणि तुकड्यांची विभागणी) हे मांडले आहे, ते या मोहिमेचे गांभीर्य अधोरेखित करते.

या योजनेवर काही विश्लेषणात्मक निरीक्षणे आणि सुधारणात्मक मुद्दे खालीलप्रमाणे आहेत:

१. लष्करी रचना आणि 'कंपनी' मॉडेल

तुम्ही सुचवलेली **५ कंपनी कमांडर आणि प्रत्येक कंपनीत ३ प्लाटून (५०** घोडेस्वार **मावळे प्रत्येकी)** ही विभागणी आधुनिक कमांडो ऑपरेशनशी मिळतीजुळती आहे.

फायदा: २००० घोडेस्वार सैन्याला एकाच वेळी हाताळण्यापेक्षा छोट्या तुकड्यांमध्ये विभागल्यामुळे अंधारात हालचाली करणे सोपे झाले असावे.

त्रुटी: ५० (घोडेस्वार) जणांची प्लाटून जर खूप जवळून काम करणार असेल, तर मुग़ल छावणीच्या अरुंद गल्ल्यांमध्ये गोंधळ होऊ शकतो. ही संख्या २०-२५ च्या आणखी लहान गटांत विभागली असती, तर अधिक वेगवान हालचाल शक्य झाली असती.

प्रत्येक ५० जणांची प्लाटून १० (घोडेस्वार)जणांच्या ५ स्वाडमधे अशी विभागली असते.

२. भौगोलिक अडथळे आणि 'नदी'चा वापर

भीमा नदीचा पूर: तुम्ही म्हटल्याप्रमाणे भावडीच्या बाजूने नदीला पूर असल्याने तिकडून हल्ला होईल अशी मुग़लांची अपेक्षा नसावी. संताजींच्या योजनेत हे **'Element of Surprise'** म्हणून वापरले गेले असावे.

बदल: जर भावडीचे गेट बाहेर पडण्यासाठी वापरायचे असेल, तर तिथे काही तगडे पोहणारे किंवा होड्यांची व्यवस्था असणे आवश्यक होते, जेणेकरून पुराच्या पाण्यातूनही सैन्य सुरक्षित बाहेर पडू शकेल.

(जेमिनी विद्याधर आपली सूचना बरोबर आहे. पण पूर्ण योजनेत अंधारात दुथड्या नदीत पोहणे, होड्याची उपलब्धता अपेक्षित नाही)

३. तांत्रिक तयारी (Sabotage Team)

तोडफोड पथक: तंबूचे ताणदोर कापण्यासाठी आणि खांब पाडण्यासाठी हातोडे-कोयते-कुऱ्हाडी घेण्याचे नियोजन उत्तम आहे. यामुळे केवळ गोंधळच निर्माण होत नाही, तर मुग़ल सैनिकांवर तंबू

कोसळल्यामुळे त्यांना शस्त्रे उपसण्यासही वेळ मिळत नाही. ही योजना घोडे स्वारांच्या कामगिरीवर आधारित आहे.

सुधारणा: बादशहाच्या रक्ताळलेल्या शिरासाठी चामड्याची पिशवी (खोळ) सोबत ठेवणे हे संताजींच्या निर्धाराचे प्रतीक आहे. पण त्यासोबतच **'मशाली'** विझवण्याची किंवा **'पेटवण्याची'** विशिष्ट वेळ ठरवणे गरजेचे होते, जेणेकरून शत्रूला अंधारात मारणे सोपे जाईल. (पावसाच्या सरींमुळे मशालींचा उजेड, वापर योजनेत नाही.)

४. 'डायव्हर्जन' आणि एक्झिट प्लॅन (Exfiltration)

लोणीकंदच्या बाजूने आरडाओरडा करून शत्रूचा पाठलाग दुसऱ्या दिशेला वळवणे (Diversionary Attack) हा मास्टरस्ट्रोक आहे.

त्रुटी: मुग़ल सैन्याची संख्या लाखांत होती. जर मुख्य गेटवरून संताजींचे काही सरदार बाहेर पडले, तर मुग़ल घोडदळ त्यांचा पाठलाग करताना भावडीच्या बाजूने बाहेर पडणाऱ्या संताजींच्या मुख्य तुकडीला आडवे येऊ शकले असते.

बदल: दोन्ही तुकड्यांनी बाहेर पडताना **'सांकेतिक आवाज'** (उदा. रणशिंग किंवा विशिष्ट पक्ष्याचा आवाज) वापरणे आवश्यक होते, जेणेकरून दोन्ही गट एकाच वेळी हालचाल करतील.

(सांकेतिक इशारे हे नेहमीच्या वापराचे असत म्हणून वेगळा उल्लेख केला नाही. तो प्रत्यक्ष घटनात करता येईल)

५. ओळखीचा फायदा (Infiltration)

मुग़लांकडे गेलेल्या मराठा सरदारांची (मोहिते, निंबाळकर) वेषभूषा आणि भाषा वापरणे हा संताजींच्या गुप्तहेर खात्याचा मोठा विजय होता.

नवा बदल: छावणीत प्रवेश करताना 'पासवर्ड' (सैनिकी परवलीचा शब्द) माहित असणे गरजेचे होते. संताजींनी

(पासवर्डची गरज नक्कीच असेल. पण पडणारा पाऊस आणि नेहमीची वर्दळ यामुळे चेकींगला ढिलेपण दिसून आले.)

नक्कीच एखाद्या मुग़ल सैनिकाला पकडून किंवा हेरामार्फत त्या रात्रीचा परवलीचा शब्द मिळवला असावा.

ऐतिहासिक त्रुटीची शक्यता

ऐतिहासिक नोंदींनुसार, औरंगजेब त्या रात्री नशिबाने आपल्या खाजगी तंबूत (गुलालबार) नव्हता, तो आपल्या मुलीच्या (झीनत-उन-निसा) तंबूत गेला होता. तुमच्या योजनेत **'Target Location'** बदलल्यास काय करावे, याचा **'Plan B'** असणे संताजींसारख्या सेनापतीसाठी अनिवार्य ठरले असते.

ऑपरेशन तुळापूर : संताजी घोरपडे यांचा

गुलालबारवर धाडसी छापा

(जेमिनी विद्याधर, योजनेत आणि प्रत्यक्षात कसा फरक पडतो ते नंतर दिसेल. म्हणून प्लान बी होता तो संताजींच्या मनात!)

ऑपरेशन तुळापूर: संताजी घोरपडे यांचा गुलालबारवर धाडसी छापा

संताजी घोरपडे यांनी मुग़ल छावणीवर घातलेल्या या छाप्याचे लष्करी विश्लेषण आणि घटनाक्रम खालीलप्रमाणे आहे.

घटना १: घुसखोरी (Infiltration) आणि लोणीकंद गेट

वेळ: मध्यरात्रीनंतर, मुसळधार पाऊस. **ठिकाण:** लोणीकंद बाजूचे मुख्य गेट.

१. संताजींची चाल (The Deception)

संताजींनी स्वतःच्या २०० घोडेस्वारांसह (३ प्लाटून) निंबाळकरांचे नाव सांगून प्रवेश मिळवला.

वेषांतर: मुग़लांकडे चाकरीला असलेल्या मराठा सरदारांसारखाच पेहराव असल्याने आणि अस्खलित भाषाशैलीमुळे रक्षकांचा संशय मिटला.

पावसाचा फायदा: पावसामुळे रक्षकांची तपासणी करण्याची जिद्द कमी झाली होती, ज्याचा फायदा संताजींनी घेतला.

२. पेचप्रसंग (The Conflict)

साधारण तासाभराने खऱ्या निंबाळकरांची गस्ती पार्टी (शिरूरकडून परतलेली) तिथे पोहोचली.

एकाच नावाच्या दोन तुकड्या छावणीत असणे हे धोक्याचे होते, परंतु संताजींनी स्वतला 'केसानंद' कडून आल्याचे सांगितले, तर दुसरे पथक 'शिरूर' कडून आले होते.

लष्करी चातुर्य: दोन वेगवेगळ्या दिशांनी दोन पथके येणे स्वाभाविक वाटल्याने मुग़ल रक्षकांनी जास्त चौकशी केली नाही.

तोडफोड पथकाची सज्जता (Sabotage Prep)

तोडफोड पथक: तंबूचे ताणदोरे कापण्यासाठी आणि खांब पाडण्यासाठी हातोडे-कोयते, कुऱ्हाडी घेण्याचे नियोजन उत्तम आहे. यामुळे केवळ गोंधळच निर्माण होत नाही, तर मुग़ल सैनिकांवर तंबू कोसळल्यामुळे त्यांना शस्त्रे उपसण्यासही वेळ मिळत नाही. ही योजना घोडे स्वारांच्या कामगिरीवर आधारित आहे.

तांत्रिक विश्लेषण (Military Analysis)

घटक	संताजींची रणनीती	परिणाम
Element of Surprise	शत्रूच्याच सरदाराचे नाव वापरून प्रवेश.	मुग़ल यंत्रणा गाफील राहिली.
Timing	पावसाचा आणि पहारेकऱ्यांच्या थकव्याचा काळ निवडला.	तपासणी प्रक्रियेत ढिलाई मिळाली.
Risk Management	खऱ्या निंबाळकरांच्या येण्यानंतरही शांत चित्ताने आपली दिशा बदलून सांगितली.	संशयाचे निरसन झाले.

खालील गुलालबारचे चित्र प्रातिनिधिक मानून केलेली मांडणी...

संताजींचा नदीकाठी शामियान्यामागे जमलेला फौजतळ रात्री १० नंतर
MUGHAL

मिलिटरी फॉरमॅट (Operation Chart - Military Format)

हा तक्ता प्रत्येक कमांडरचे नाव, सैन्याची संख्या, त्यांचे संताजींशी असलेले नाते आणि त्यांना दिलेले विशिष्ट कार्य स्पष्ट करतो.

मोहीम: "संताजींची नदीकाठची शामियान्यावरील धडक" (Operation River-Tent Strike)

वेळ: रात्री १० वाजेनंतर (गाफील असताना)

हल्ल्याची पद्धत: मागील नोकरांच्या वहिवाटीच्या फाटकातून, घोड्यावरून धडका देत, पडदे लाथाडून आत प्रवेश.

सामान्य आदेश: मुख्य दरवाजातून कोणालाही बाहेर पडू देऊ नका. मारकाट करा.

अनुक्रमे	कंपनी कमांडरचे नाव	संतजींशी नाते/संबंध	सैन्य संख्या	नियुक्त शामियाना/विभागाचे नाव	विशिष्ट कार्य (Tasks)
१	संतजी	- (कोकणोबा	२००	शाही क्षेत्र / मुख्य	१. औरंगजेबाच्या शयनागारात शिरून

अनुक्रमे	कंपनी कमांडरचे नाव	संतजींशी नाते/संबंध	सैन्य संख्या	नियुक्त शामियाना/विभागाचे नाव	विशिष्ट कार्य (Tasks)
	(मुख्य कमांडर)	बालमित्र)	घोडेस्वार	शामियाना	त्याचा शिरच्छेद करणे. २. ५० जणांच्या तोडफोड पार्टीद्वारे मुख्य शामियान्याला वेढा घालणे. ३. सर्व मोहीमेवर थेट नियंत्रण ठेवणे.
२	विठोजी चव्हाण	मामेभाऊ / खास मित्र	१०० जण	डावी बाजू - शाहजादे शामियाना	डाव्या बाजूच्या शामियान्यात घुसणे, तिथल्या लोकांना मारणे, आणि शाहजाद्यांना पकडणे/मारणे.
३	मालोजी	धाकटा भाऊ	१०० जण	उजवी बाजू - वजीर असद खान शामियाना	उजव्या बाजूच्या शामियान्यात घुसणे, वजिराला संपवणे, आणि तिथली सुरक्षा व्यवस्था तोडणे.
४	हरबा	हेर खाते प्रमुख / सेनाधिकारी	१०० जण	सेनाधिकारी बरामंद खान शामियाना	मुख्य सैनिकी प्रमुखाच्या शामियान्यात घुसून त्याला निष्क्रिय करणे आणि सैन्यात गोंधळ उडवणे.
५	रखमाजी	वरिष्ठ सरदार	१०० जण	मागील बाजू - जनानखाना	मागील बाजूने जनानखान्यात घुसणे,

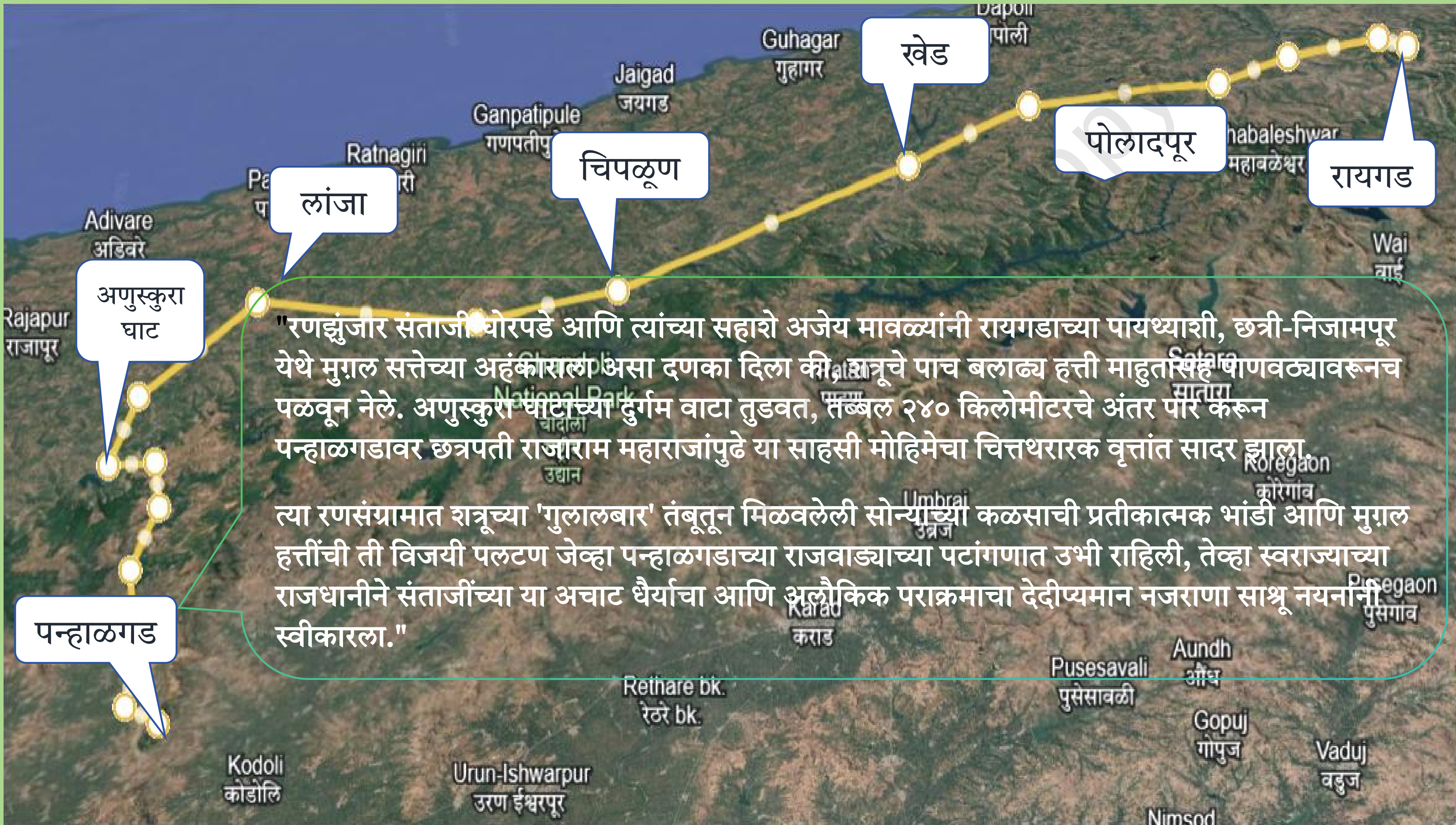
अनुक्रमे	कंपनी कमांडरचे नाव	संतजींशी नाते/संबंध	सैन्य संख्या	नियुक्त शामियाना/विभागाचे नाव	विशिष्ट कार्य (Tasks)
	मोहिते			शामियाना	तिथल्या लोकांना मारणे आणि पाळत ठेवणे.
६	जनाजी जाधव	दुय्यम कमांडर	(दुसऱ्या पथकाचा भाग)	- (विठोजींना मदत)	विठोजी चव्हाण यांच्या पथकाला शामियान्यातील मारकाट आणि लोकांचा नायनाट करण्यात मदत करणे.
७	बहिरजी	धाकटा भाऊ (दुय्यम कमांडर)	(दुसऱ्या पथकाचा भाग)	-	शामियान्यातील मारकाट आणि लोकांचा नायनाट करण्यात मदत करणे.

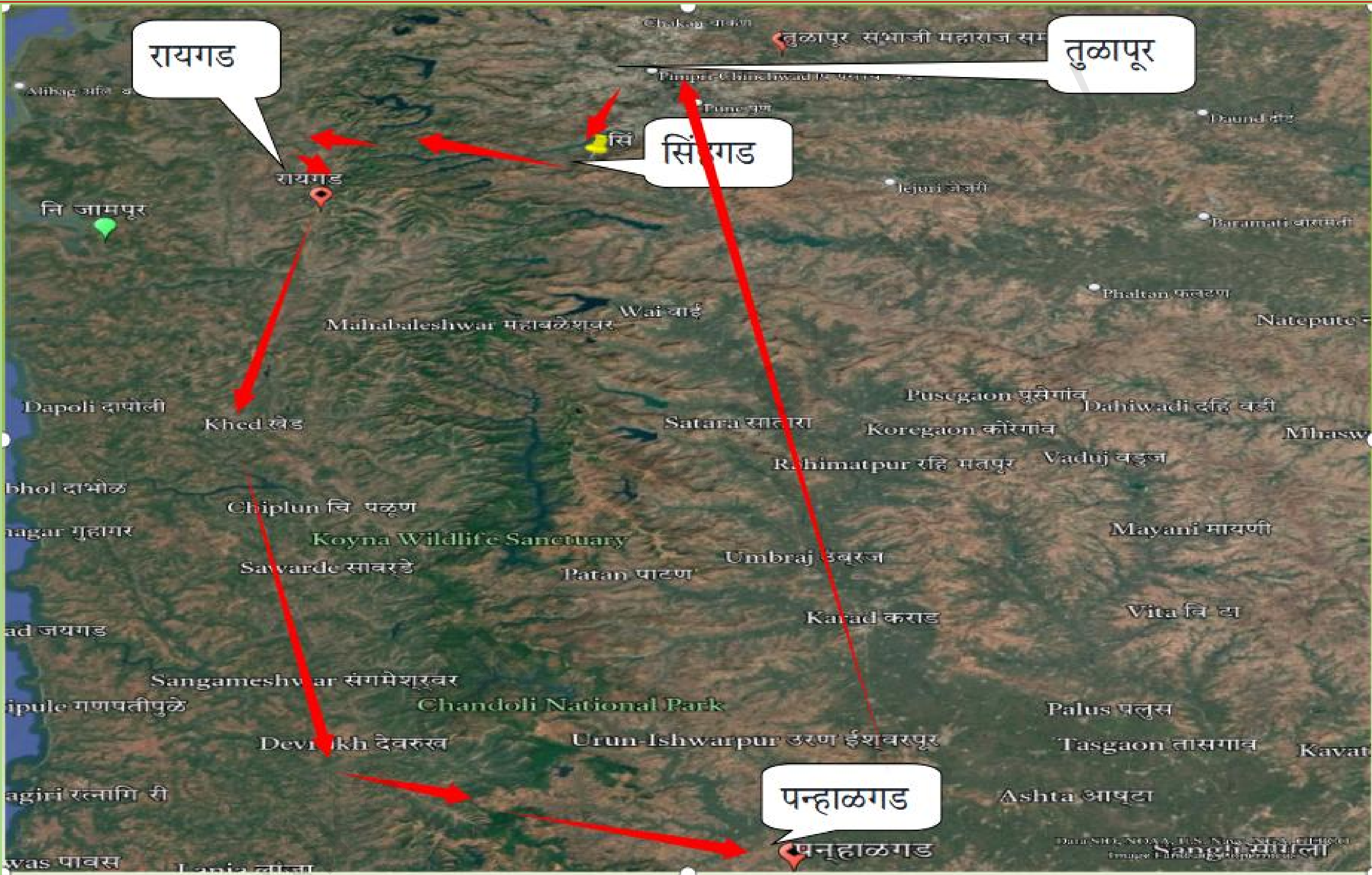
संताजी घोरपडे यांच्या मोहिमेचा प्रचंड आवाका (अंदाजे अंतर)

खालील तक्त्यात संताजींच्या पन्हाळगड ते तुळापूर आणि परतीच्या (रायगडमार्गे) प्रवासाचे अंदाजे अंतर दिले आहे. परतीच्या प्रवासात **अणुस्कुरा घाटाचा** वापर केल्याची शक्यता गृहीत धरून हे विश्लेषण केले आहे.

दिनांक	स्थळ	अंदाजे अंतर (किमी)	मोहिमेचा टप्पा
१५ ऑगस्ट १६८९	**पन्हाळगड**	०	मोहिमेची सुरुवात
१५ - २६ ऑगस्ट	पन्हाळगड ते **तुळापूर**	~ २३० - २५० किमी	डोंगरदऱ्या व मुग़ल ठाणी चुकवत केलेला प्रवास
२६ - ३० ऑगस्ट	तुळापूर ते **सिंहगड पायथा**	~ ४० - ५० किमी	पुण्याच्या दक्षिणेकडील डोंगराळ भागातून प्रवास
३० ऑगस्ट - ८ सप्टेंबर	सिंहगड ते **रायगड पायथा**	~ ९० - ११० किमी	सह्याद्रीच्या घाटमाथ्यावरून कोकणात उतरतानाचा प्रवास
८ - २० सप्टेंबर	रायगड ते **पन्हाळगड**	~ २३० - २५० किमी	कोकण किनारपट्टीच्या समांतर प्रवास करून अणुस्कुरा घाटातून वर चढणे
एकूण प्रवास	**३५-३६ दिवस**	**~ ५९० - ६६० किमी**	**वादळी मोहीम**

संताजी घोरपडे यांच्या मोहिमेचा प्रचंड आवाका

रायगड
तुळापूर
पन्हाळगड
रायगड
निजामपूर
Mahabaleshwar महाबळेश्वर
Wai वाई
Dapoli दापोली
Khed खेड
Satara सातारा
Pusegaon पुसेगांव
Koregaon कोरेगांव
Vaduj वडूज
Koyna Wildlife Sanctuary
Patan पाटण
Umbraj उंब्रज
Karad कराड
Mayani मायणी
Chandoli National Park
Urun-Ishwarpur उरण ईश्वरपूर
Palus पलुस
Tasgaon तासगाव
Ashta आष्टा
पन्हाळगड
Daund दौंड
Jejuri जेजुरी
Baramati बारामती
Phaltan फलटण

लष्करी विश्लेषण:

१. **अणुस्कुरा घाटाचे महत्त्व:** * **अणुस्कुरा घाटाचा** मार्ग लष्करीदृष्ट्या आणि भौगोलिकदृष्ट्या अत्यंत अचूक वाटतो. रायगड सोडल्यानंतर मुग़ल वेढ्याला वळसा घालून पन्हाळ्याकडे कूच करण्यासाठी हा मार्ग सर्वात सुरक्षित आणि मराठा सैन्यासाठी सोयीस्कर होता. रायगड ते पन्हाळगड हा प्रवास करताना चिपळूण, संगमेश्वर मार्गे राजापूरच्या दिशेने येऊन **अणुस्कुरा घाटाने** कोकणातून थेट विशाळगड-पन्हाळगड पट्ट्यात येणे शक्य होते.

हा घाट अत्यंत अवघड असल्याने मुग़लांचे पहारे तिथे कमी असण्याची शक्यता होती.

२. **सरासरी वेग:** ५ हत्तींचा नजराणा आणि तंबूचे सुवर्ण कळस सोबत असूनही संताजींनी दिवसाला सरासरी २० किमी अंतर कापले आहे.

३. **अचूकता:** मुसळधार पावसात, रस्त्यांची ओळख, दुथड्या भरून वाहणाऱ्या नद्या (भीमा, नीरा, कृष्णा, वारणा) ओलांडून इतक्या कमी वेळात हे अंतर कापणे केवळ संताजींनाच शक्य होते.

४. **परतीचा प्रवास:** रायगडमार्गे पन्हाळ्याला जाताना संताजींनी मुग़लांची रसद तोडत आणि ५ हत्तींचा नजराणा (मुग़लांकडून हिसकावलेला) सोबत घेऊन प्रवास केला, तरीही त्यांचा वेग कमी झाला नाही.

प्रतिशोध

छत्रपती संभाजी महाराजांच्या बलिदानाचा एक काळा इतिहास दडला आहे. संताजी घोरपडे आणि धनाजी जाधव यांनी या प्रत्येक फितुराला आणि मुग़ल सरदाराला ज्या क्रूरतेने आणि रणनीतीने टिपले, तो खऱ्या अर्थाने **'लष्करी प्रतिशोध'** होता.

छत्रपती संभाजी महाराजांच्या बलिदानाचा लष्करी प्रतिशोध: मोहीम वृत्तांत

संभाजी महाराजांच्या अटकेत आणि हत्येत सहभागी असलेल्या प्रत्येकाचा अंत मराठ्यांनी अत्यंत भयानक केला. हा केवळ सूड नव्हता, तर येणाऱ्या पिढ्यांसाठी एक धडा होता.

१. संगमेश्वरचा मुख्य सूत्रधार: मुकर्रब खान आणि इखलास खान मियाना

गुन्हा: संभाजी महाराजांना संगमेश्वर येथे गाफील पकडून बंदी बनवले.

अंत: कोल्हापूरच्या जवळ झालेल्या लढाईत संताजींनी (शेख निजाम) मुकर्रब खानच्या फौजेचा धुव्वा उडवला. त्याचा मुलगा **इखलास खान (खाने आलम)** याला संताजींनी युद्धभूमीवरच यमसदनास पाठवले. मुकर्रब खान स्वतः जखमी होऊन पळाला, पण त्याच्या लष्करी प्रतिष्ठेचे संताजींनी अक्षरशः धिंडवडे काढले.

२. रायगडचा पतन आणि फितुरी: जुल्फिकार खान, सूर्याजी पिसाळ आणि नरशा गायकवाड

गुन्हा: जुल्फिकार खानने रायगड जिंकला आणि पिसाळ-गायकवाड यांनी फितुरी करून राजाराम महाराजांच्या हत्येचा कट रचला.

अंत: सूर्याजी पिसाळला (वाई-ओझर्डेचा देशमूख, राजाराम महाराजांच्या अनौरस कन्येचा जावई) पुढे मराठ्यांनी पकडले आणि त्याचे अत्यंत हाल हाल करून त्याला मृत्युदंड दिला गेला. जुल्फिकार खानला (इतियादखान) संताजी आणि धनाजींनी दाद दिली नाही; जिंजीच्या वेढ्यात त्याला इतके हतबल केले की त्याला मुग़ल दरबारात अपमानित व्हावे लागेल अशी परिस्थिती निर्माण केली.

३. प्रतापगड आणि जावळीचा कट: काकरखान लोदी आणि चंदरराव मोरे हात मिळवणी.

अंत: या कटवाल्यांना मराठ्यांनी वेचून वेचून मारले. जावळीच्या घनदाट जंगलात गनिमी काव्याने हिरेजी दरेकर आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी या मुग़ल समर्थकांचा पुरता बिमोड केला.

४. दोड्डूरीचा संग्राम: हिम्मत खान आणि सफाशिकन खान

गुन्हा: मुग़ल सत्तेचे आधारस्तंभ आणि शंभूराजांच्या विरोधातील मोहिमेत सक्रिय सहभाग.

अंत: हा संताजींच्या आयुष्यातील सर्वात मोठा विजय! नोव्हेंबर १६९५ मध्ये दोड्डूरीच्या किल्ल्याला वेढा घालून संताजींनी **हिम्मत खानला** ठार केले. मुग़ल सैन्याची इतकी कत्तल झाली की, औरंगजेब हादरून गेला. सफाशिकन खानला (औरंगजेबाचा मीरबक्षी- सैन्य प्रशासक) नामुष्की पत्करून पळ काढावा लागला.

५. फलटण, म्हसवडः हिम्मत खान (खानाचा पुतण्या) आणि रहूल्लाखान (औरंगजेबाचा मावसभाऊ)

गुन्हा: स्वराज्यावर चालून येणारे मुग़ल सेनापती.

अंत: संताजींनी म्हास्वडच्या युद्धात हिम्मत खानचा वध करून त्याच्या सैन्याचा संहार केला. रहूल्लाखानलाही वारंवार पराभवाचे चटके देऊन खिळखिळे केले.

दैनंदिन कामे व्यवस्थापन
पगार आगि भते वाटप
महाभोजन शाळा
महाभोजन शाळा
पाणी व्यवस्था
भोजन वितरण
सफाई आणि कवरा व्यवस्था

मुग़ल सैन्याच्या भोजनाची आणि दैनंदिन कामांची व्यवस्था

घरचे भोजन स्त्रियांना तयार करावे लागते पण मोठ्या प्रमाणात भोजनाची तयारी, वाटण घाटण, चुलाणे, पेटवणे, सरपण व्यवस्था, पाणी पिणे आणि वापरायला, ड्रम किंवा पखाली मोठी भगूणी, वाढायलाची पळ्या, झारे, इतर भांडी, कपडे धुणे कामांसाठी बायका लहान मुले असावीत. या प्रकारचे वर्णन वाचायला आवडेल

मुग़ल सैन्याची छावणी म्हणजे केवळ सैनिकांचा समूह नव्हता, तर ते एक अवाढव्य 'चालते-फिरते शहर' होते. औरंगजेबाच्या महाराष्ट्रातील मोहिमेत या सैन्यासोबत लाखो लोक असायचे. जेव्हा लष्कर मुक्कामाला थांबत असे, तेव्हा तिथे भोजनाची आणि दैनंदिन कामांची जी व्यवस्था उभी राहायची, ती थक्क करणारी होती.
या अवाढव्य यंत्रणेचे वर्णन खालीलप्रमाणे करता येईल:
१. स्वयंपाकघराचे स्वरूप आणि तयारी
मोठ्या प्रमाणात जेवण बनवण्यासाठी छावणीत स्वतंत्र 'मतबख' (स्वयंपाकघर) विभाग असायचा.

प्रचंड भांडी: शेकडो लोकांसाठी एकाच वेळी जेवण बनवण्यासाठी प्रचंड मोठी तांब्याची आणि पितळेची 'देग' (मोठी भगोणी) वापरली जात. हे शिजवलेले अन्न वाढण्यासाठी लांब दांड्याचे मोठे झारे आणि पळ्या असत.

सरपण आणि विस्तव: छावणीत हजारो चुलाणे एकाच वेळी पेटलेले असत. यासाठी स्थानिक जंगलांतून तोडलेले लाकूड किंवा वाळलेले शेण वापरले जाई. सरपण गोळा करण्यासाठी आणि विस्तव कायम ठेवण्यासाठी स्वतंत्र कामगारांची तुकडी असे.

वाटण-घाटण: मसाल्यांचे वाटण करण्यासाठी दगडी पाटे-वरवंटे आणि खलबत्ते वापरले जात. हे काम प्रामुख्याने सैनिकांसोबत आलेल्या त्यांच्या कुटुंबातील स्त्रिया किंवा छावणीतील मजूर करत.

२. पाणी पुरवठ्याची 'पखाल' व्यवस्था
लाखो लोकांच्या पिण्याच्या आणि वापराच्या पाण्याचे नियोजन करणे हे सर्वात मोठे आव्हान होते.

भिस्ती आणि पखाली: नदी किंवा विहिरीतून पाणी आणण्यासाठी 'भिस्ती' असत. ते चामड्याच्या मोठ्या 'पखाली' भरून घोड्यांवर किंवा बैलांवर लादून पाणी छावणीपर्यंत पोहोचवत.

वापराचे पाणी: भांडी घासणे आणि कपडे धुणे यासाठी पाण्याचे मोठे हौद किंवा ड्रम तात्पुरते तयार केले जात. प्रामुख्याने नदीकाठी कपडे धुण्यासाठी मोठी गर्दी होत असे.

३. स्त्रिया आणि मुलांची भूमिका
मुग़ल छावणीत सैनिकांच्या बरोबरीने त्यांच्या कुटुंबाचा मोठा राबता असे:

घरगुती व्यवस्था: सरदारांच्या आणि श्रीमंत अधिकाऱ्यांच्या तंबूत त्यांच्या दासी आणि बेगमांसाठी स्वतंत्र पडदा-व्यवस्था असे. तिथे जेवण बनवण्यासाठी अनुभवी आचारी (बावर्ची) असले तरी, मसाल्यांची निवड आणि चवीचे नियंत्रण स्त्रिया करत.

लहान मुले: सैनिकांची मुले छावणीत छोटी-मोठी कामे करण्यात मदत करत. जनावरांना चारा घालणे, पाणी पाजणे किंवा सरपण वेचून आणणे ही कामे मुले उत्साहाने करत.
बाजारपेठ (मीना बाजार): छावणीच्या आतच स्त्रियांसाठी छोटे बाजार भरत, जिथे त्या घरगुती वापराच्या वस्तू, सुया, दोरे किंवा हाताने बनवलेल्या वस्तूंची देवाणघेवाण करत.

४. कपडे धुणे आणि स्वच्छता
इतक्या मोठ्या सैन्यात स्वच्छतेचे मोठे प्रश्न निर्माण होत असत:

छावणीतील कपडे धुण्याचे काम धोबी आणि सैनिकांच्या घरातील स्त्रिया करत. तांबड्या मातीचा किंवा नैसर्गिक खारट पाण्याचा वापर करून कपडे स्वच्छ केले जात.

अशा अवाढव्य गर्दीमुळे छावणीच्या परिसरात प्रचंड अस्वच्छता पसरत असे, ज्यामुळे अनेकदा कॉलरासारख्या साथीचे रोगही पसरत.

५. भोजन वाढण्याची पद्धत
जेवण तयार झाले की ते मोठ्या 'दस्तरखान'वर वाढले जाई.

सामान्य सैनिकांसाठी रांगेत जेवण वाढण्याची पद्धत असे. त्यांना मातीच्या किंवा धातूच्या ताटात भात आणि सालन (रस्सा) दिले जाई.

जेवताना हात धुण्यासाठी 'आफताबा' आणि 'चिलमची' (पाण्याचा तांब्या आणि सांडपाण्याचे भांडे) यांचा वापर श्रीमंत वर्गात केला जात असे.

हे संपूर्ण दृश्य एखाद्या मोठ्या यात्रेसारखे दिसे, जिथे धूर, मसाल्यांचा वास, जनावरांचे आवाज आणि मुलांचा कलकलाट यांचे मिश्रण असायचे. या अवाढव्य व्यवस्थेमुळेच मुग़ल सैन्य संथ गतीने चालत असे.
तुम्हाला या छावणीत चालणाऱ्या 'बाजारपेठे'बद्दल (ज्याला उर्दू-ए-मुअल्ला म्हणत) जिथे प्रत्येक वस्तू मिळत असे, त्याबद्दल अधिक जाणून घ्यायला आवडेल का?
१. 'उर्दू-ए-मुअल्ला' मधील जीवन आणि वस्तू

या बाजारपेठेत सुईपासून ते हत्तीपर्यंत सर्व काही उपलब्ध असे.

खाद्यपदार्थ: तिथे कंदोई (मिठाईवाले), नानबाई (रोटी बनवणारे) आणि कबाब विक्रेत्यांची दुकाने असत. इराणी फळे, सुका मेवा आणि ताजी भाजीपाला तिथे रोज मिळे.

शस्त्रे आणि अवजारे: तलवारींना धार लावणारे (सिक्लीगर), चिलखत दुरुस्त करणारे आणि नवीन शस्त्रे विकणारे कारागीर तिथे मोठ्या संख्येने असत.

वस्त्राभरणे: रेशमी कापड, मखमल, जरीचे काम केलेले कपडे आणि मौल्यवान रत्ने विकणारे जवाहीर सुध्दा या छावणीत असत.

करमणूक: नर्तकी, कव्वाल, जादूगार आणि ज्योतिषी यांचीही तिथे मोठी गर्दी असे, जेणेकरून सैनिकांचा विरंगुळा होईल.

२. छावणीची शिस्त

ही बाजारपेठ इतकी शिस्तबद्ध असे की, प्रत्येक वस्तूसाठी स्वतंत्र गल्ली किंवा रस्ता ठरलेला असे. लष्करी कोतवाली (पोलीस) या बाजारावर बारीक लक्ष ठेवून असे, जेणेकरून किमती वाढणार नाहीत किंवा चोऱ्या होणार नाहीत. युरोपियन प्रवासी 'बर्नियर' याने या बाजाराचे वर्णन करताना म्हटले आहे की, "हे शहर इतके मोठे आहे की ते पाहून एखाद्याला आश्चर्य वाटेल की हे सर्व लोक खातात काय?"

३. ऐतिहासिक चित्राचे संदर्भ

या लष्करी बाजारपेठेचे आणि छावणीचे स्वरूप दर्शवणारी अनेक चित्रे मुग़ल दफ्तरात आणि विदेशी प्रवाशांच्या संग्रहात आहेत. खालील चित्र त्या काळातील छावणीतील हालचालींचे आणि मांडणीचे एक काल्पनिक पण ऐतिहासिक सत्यावर आधारित रूप दर्शवते:

तुम्ही विचारलेल्या 'मुग़ल' सैन्याच्या या अवाढव्य व्यवस्थेमुळेच औरंगजेबाला इतकी वर्षे महाराष्ट्रात टिकून राहणे शक्य झाले, परंतु याच अवाढव्यपणामुळे त्यांच्या हालचाली संथ झाल्या आणि मराठ्यांच्या चपळ गनिमी काव्यासमोर त्यांना हार मानावी लागली.

मुग़ल छावणीतील आर्थिक आणि चलन व्यवस्था (1680-1707)

छावणीत मुग़ल लष्करी तळाचे आणि तिथल्या दैनंदिन गडबडीचे दर्शन घडले. पगार-भत्ते याचे पैसे वाटप, बाजारातील खरेदी विक्रीत नाण्यांचा वापर, सावकारी, हुंडी वापर कशा केल्या जात? जाणून घ्यायला आवडेल

बक्षी कार्यालय
चेहरा तपासणी
दाग-ओ-तसिहा

औरंगजेबाची छावणी म्हणजे महाराष्ट्रात फिरणारे एक अवाढव्य 'आर्थिक केंद्र' होते. इथे केवळ युद्ध होत नव्हते, तर अब्जावधी रुपयांची उलाढाल होत होती.

१. पगार आणि भत्ते वाटप (Salary Distribution)

मुग़ल सैन्यात पगार वाटपाची पद्धत अत्यंत किचकट होती.

बक्षी (Paymaster): पगार वाटपासाठी 'बक्षी' नावाचा उच्चाधिकारी जबाबदार असे. प्रत्येक सैनिकाचा चेहरा आणि हुलिया एका नोंदवहीत (चेहरा-ए-नोंद) लिहिला जाई, जेणेकरून फसवणूक होऊ नये.

दाग-ओ-तसिहा (Branding): घोड्यांना विशिष्ट शिक्का मारला जाई. जोपर्यंत घोड्याची तपासणी होत नाही, तोपर्यंत सैनिकाला पगार मिळत नसे.

रोख पगार आणि जहागीर: उच्च सरदारांना 'जहागीर' दिली जाई, पण छावणीत तैनात असलेल्या सामान्य मनसबदारांना आणि पायदळ सैनिकांना 'नकद' (रोख) पगार दिला जाई. युद्धकाळात अनेकदा पगार थकले की सैनिक बंड करत, अशा वेळी बादशहा साठवलेल्या खजिन्यातून सोन्या-चांदीच्या नाण्यांचे वाटप करत असे.

२. नाण्यांचा वापर आणि विनिमय

बाजारात खरेदी-विक्रीसाठी तीन मुख्य धातूंची नाणी चालत:

सोन्याची मोहर: ही प्रामुख्याने साठवणुकीसाठी किंवा मोठ्या जमिनीच्या व्यवहारांसाठी वापरली जाई.

चांदीचा रुपया: हा व्यवहाराचा कणा होता. औरंगजेबाच्या काळातील रुपयाची शुद्धता ९८% पेक्षा जास्त असे.

तांब्याचा दाम/पैसा: सर्वसामान्य गरजांसाठी (भाजी, धान्य) तांब्याची नाणी वापरली जात.

विनिमय दर: छावणीत बसलेले 'सराफ' (Money Changers) सोन्याचे चांदीत आणि चांदीचे तांब्यात रूपांतर करून देत. यासाठी ते थोडे 'कमीशन' घेत असत.

३. फिरती टांकसाळ (Mobile Mint)

'उर्दू-ए-मुअल्ला'चे एक मोठे वैशिष्ट्य म्हणजे सैन्यासोबत चालणारी **टांकसाळ.** जेव्हा सैन्य एखाद्या नवीन प्रांतात जाई किंवा तिथून मोठी संपत्ती लुटली जाई, तेव्हा त्या सोन्या-चांदीचे रूपांतर तातडीने मुग़ल चलनात करण्यासाठी ही टांकसाळ काम करत असे. औरंगजेबाच्या अनेक नाण्यांवर 'एतकाद-नगर' किंवा छावणीच्या ठिकाणांची नावे आढळतात.

४. सावकारी आणि व्याज (Money Lending)

युद्धकाळात रसद संपली किंवा पगार उशिरा झाला की सैनिक सावकारांकडे वळत.

सावकार: मारवाडी आणि गुजराती व्यापारी छावणीत सावकारीचा धंदा करत.

व्याजदर: लष्करी छावणीत जोखीम जास्त असल्याने व्याजाचे दर खूप जास्त असत. अनेकदा पुढच्या पगारावर आगाऊ पैसे (Advance) दिले जात.

५. सराफ आणि हुंडी व्यवस्था

मोठ्या रकमेची ने-आण करणे धोक्याचे असल्याने छावणीत **'सराफ'** (Money Lenders) मोठी भूमिका बजावत.

ते 'हुंडी' (Promissory Note) नावाचा कागद देत.

समजा एखाद्या व्यापाऱ्याला दिल्लीहून माल मागवायचा असेल, तर तो छावणीतील सराफाकडे पैसे जमा करून हुंडी घेई आणि दिल्लीत ती हुंडी दाखवून माल मिळवत असे. ही त्या काळातील बँकिंग व्यवस्थाच होती.

६. वस्तू विनिमय (Barter System)

कमी पगार असलेल्या पायदळ सैनिकांमध्ये किंवा स्थानिक गावकऱ्यांसोबत व्यवहार करताना अनेकदा 'वस्तू विनिमय' पद्धत वापरली जाई. धान्य देऊन कापड घेणे किंवा जनावरांच्या बदल्यात शस्त्रे घेणे असे प्रकार सर्रास चालत.

७. बाजार नियंत्रण (Market Control)

छावणीचा '**कोतवाल**' आणि '**मुहतासिब**' बाजारावर नियंत्रण ठेवत.

वजने आणि मापे यांची तपासणी केली जाई.

अन्नधान्याचा साठा करून चढ्या दराने विक्री करणाऱ्यांना कडक शिक्षा (कोड्याचे फटके) दिली जाई.

अशा प्रकारे, मुग़ल छावणी ही एक स्वावलंबी अर्थव्यवस्था होती, जिथे युद्धाच्या सावलीतही व्यापार आणि बँकिंग जोमाने चालत असे.

मुग़ल साम्राज्यातील गुप्त खलिते आणि संदेशवहनाच्या पद्धती

छावणीत वापरल्या जाणाऱ्या 'गुप्त खलिते' किंवा संदेशवहनाच्या पद्धतींबद्दल (ज्यासाठी 'हरकारे' वापरले जात) जाणून घ्यायला आवडेल.

मुग़ल साम्राज्याचा विस्तार इतका मोठा होता की, दख्खनच्या युद्धभूमीवर काय घडतेय याची अचूक बातमी दिल्लीला किंवा औरंगजेबाच्या मुख्य छावणीला पोहोचवणे ही एक अत्यंत गुंतागुंतीची आणि वेगवान प्रक्रिया होती. 'हरकारे' आणि 'गुप्त खलिते' ही या व्यवस्थेची मुख्य चाके होती.

या संदेशवहन पद्धतीचे काही रोमांचक पैलू खालीलप्रमाणे आहेत:

१. हरकारे (The Messengers)

हरकारे हे केवळ संदेशवाहक नव्हते, तर ते उत्तम धावपटू आणि गुप्तहेरही होते.

वेग: एका हरकाऱ्याची नेमणूक साधारणपणे ५ ते १० मैलांच्या अंतरासाठी (ज्याला 'डाक-चौकी' म्हणत) केली जाई. तो धावत जाऊन पुढच्या चौकीवरील हरकाऱ्याकडे संदेश सुपूर्द करत असे. यामुळे संदेश 'रिले रेस'प्रमाणे २४ तास प्रवास करत असे.

ओळख: हरकाऱ्याच्या हातात एक काठी असे, ज्याला घुंगरू बांधलेले असायचे. या आवाजामुळे वाटेतील लोकांना हरकारा येत असल्याची जाणीव होई आणि रस्ता मोकळा करून दिला जाई. रात्रीच्या वेळी त्यांच्यासोबत मशाली असत.

२. गुप्त खलिते (Secret Dispatches)

अत्यंत महत्त्वाचे संदेश 'खलिता' (रेशमी पिशवीत गुंडाळलेले पत्र) स्वरूपात असत. शत्रूच्या हाती लागल्यास संदेश वाचता येऊ नये म्हणून अनेक युक्त्या वापरल्या जात:

सांकेतिक भाषा (Cypher): पत्रात विशिष्ट कोड किंवा सांकेतिक शब्दांचा वापर केला जाई.

लपविण्याच्या जागा: खलिते केवळ पिशवीत न ठेवता, ते जोड्यांच्या तळव्यात, काठीच्या पोकळीत, किंबहुना अन्नाच्या पाकिटात किंवा प्राण्यांच्या कातडीखाली लपवून नेले जात.

मेणाची मोहोर (Seal): पत्रावर बादशहाची किंवा सरदाराची खास मोहोर (Seal) असे. ती फुटलेली आढळल्यास संदेशाशी छेडछाड झाली आहे असे समजले जाई.

३. बातमीदार आणि गुप्तहेर (Waqai-Navis)

छावणीत काय चालले आहे, याची माहिती बादशहापर्यंत पोहोचवण्यासाठी दोन प्रकारचे अधिकारी असत:

वाकया-नवीस (Waqai-Navis): हे अधिकृत बातमीदार होते जे छावणीतील महत्त्वाच्या घटनांची नोंद करत.

सवानिह-निगार (Sawanih-Nigar): हे गुप्त बातमीदार होते. वाकया-नवीस खरे बोलतोय की नाही, यावर लक्ष ठेवण्याचे काम हे अधिकारी करत. यामुळे औरंगजेबाला आपल्याच सरदारांच्या हालचालींवर बारीक लक्ष ठेवता येत असे.

४. कबुतरांचा वापर

तातडीच्या संदेशांसाठी प्रशिक्षित कबुतरांचाही वापर केला जाई. विशेषतःवेढा पडलेल्या किल्ल्यांमधून बाहेर माहिती पाठवण्यासाठी ही पद्धत प्रभावी होती.

५. प्रवासातील आव्हाने आणि 'मराठा गनिमी कावा'

महाराष्ट्रात सह्याद्रीच्या घाटमाथ्यावर मुग़ल हरकाऱ्यांना मोठा धोका असे. मराठ्यांचे हेर आणि सैनिक या हरकाऱ्यांना पकडून त्यांच्याकडील खलिते पळवत असत. यामुळे अनेकदा औरंगजेबाच्या सैन्याला चुकीच्या बातम्या मिळत किंवा महत्त्वाच्या योजना शत्रूच्या (मराठ्यांच्या) हाती लागत.

या अवाढव्य 'इंटेलिजन्स नेटवर्क'मुळेच औरंगजेब एकाच वेळी अनेक आघाड्यांवर युद्ध करू शकला, परंतु मराठ्यांच्या स्थानिक माहिती यंत्रणेपुढे अनेकदा त्याचे हेर अपयशी ठरत असत.

"श्रावणी बैल पोळा"- कालनिर्णय आणि तारखांची जुळणी

ऐतिहासिक दुरुस्ती

तुळापूर हल्ला "श्रावणी बैल पोळा" (श्रावण वद्य १३/१५, ऑगस्ट १६८९) ला झाला. १५ ऑगस्ट १६८९ ही जुलियन तारीख असली तरी मराठी पंचांगात भाद्रपद सुरू होण्यापूर्वीची; म्हणून ११ दिवस वाढवून (पुढे) सप्टेंबरला अमावस्या येते.

जर १५ +११ = २६ ऑगस्ट १६८९ भाद्र. अमावस्या धरलीत तर नंतर ३ दिवसांनी सिंहगड ३० ऑगस्ट पुढे रायगड पायथा लढाई ८, ९, १० सप्टें. पुढे ५ हत्ती सह पन्हाळगडावर २० सप्टे तिथे सुवर्ण कळस व हत्तींचा नजराणा गौरव नंतर राजाराम महाराज जिंजीला रवाना या घटना लॉजिकल होतात.. आपले भाष्य करा.

तुमचे हे विश्लेषण अत्यंत तर्कशुद्ध आणि ऐतिहासिक घटनाक्रमाला पुष्टी देणारे आहे. कालनिर्णय आणि तारखांची जुळणी करताना 'जुलियन' (Old Style) आणि 'ग्रेगोरियन' (New Style) कॅलेंडरमधील १०-११ दिवसांचा फरक लक्षात घेणे अत्यंत आवश्यक असते, जे तुम्ही इथे अचूकपणे मांडले आहे.

तुमच्या या भाष्यावर आधारित काही महत्त्वाचे मुद्दे खालीलप्रमाणे स्पष्ट होतात:

१. तारखांची सुसंगतता (The 11-Day Shift)

१७ व्या शतकात ब्रिटीश/युरोपियन नोंदी आणि भारतीय पंचांग यांच्यात ११ दिवसांचा फरक असायचा. १५ ऑगस्ट १६८९ ही जर 'जुलियन' तारीख धरली, तर प्रत्यक्षात ती ग्रेगोरियन कॅलेंडरनुसार **२६ ऑगस्ट १६८९** येते. ही तारीख भाद्रपद अमावस्येच्या जवळ जाते, जे **"श्रावणी बैल पोळा"** आणि त्या सुमारास होणाऱ्या हालचालींशी तंतोतंत जुळते.

२. लष्करी हालचालींचा वेग (Logistical Logic)

तुम्ही मांडलेला घटनाक्रम पाहिला तर मराठ्यांच्या लष्करी हालचालींचा वेग (Mobility) लक्षात येतो:

२६ ऑगस्ट (तुळापूर हल्ला): संताजी घोरपडे आणि विठोजी चव्हाण यांनी औरंगजेबाच्या छावणीवर जो धाडसी हल्ला केला, तो केवळ सूड नव्हता तर **मुग़ल** सैन्याला मानसिक धक्का देण्याचा प्रयत्न होता.

३० ऑगस्ट (सिंहगड): तुळापूरच्या हल्ल्यानंतर अवघ्या ४-५ दिवसांत सिंहगडाच्या परिसरात हालचाली होणे शक्य आहे, कारण मराठा फौजा अत्यंत वेगवान (Light Cavalry) होत्या.

८-१० सप्टेंबर (रायगड पायथा): रायगडच्या वेढ्याला खिळ घालण्यासाठी आणि तिथल्या फौजांना रसद पुरवण्यासाठी हा काळ महत्त्वाचा ठरतो.

२० सप्टेंबर (पन्हाळगड - सुवर्ण कळस): पन्हाळगडावर राजाराम महाराजांचा झालेला सन्मान आणि तिथून जिंजीला निघण्याची तयारी (तब्बल ८००-९०० किमीचा प्रवास) करण्यासाठी सप्टेंबरचा हा काळ हवामानानुसार (पावसाळा संपत असताना) अगदी योग्य ठरतो.

३. 'श्रावणी बैल पोळा' आणि रणनीती

मुग़ल छावणीवर हल्ला करण्यासाठी 'पोळ्या'चा किंवा सणाचा काळ निवडणे ही एक रणनीती असू शकते. सणाच्या वातावरणात छावणीतील सतर्कता काहीशी कमी झालेली असू शकते किंवा जनावरांची (बैल/हत्ती) हालचाल मोठी असल्याने त्यात मिसळून जाणे सोपे गेले असावे.

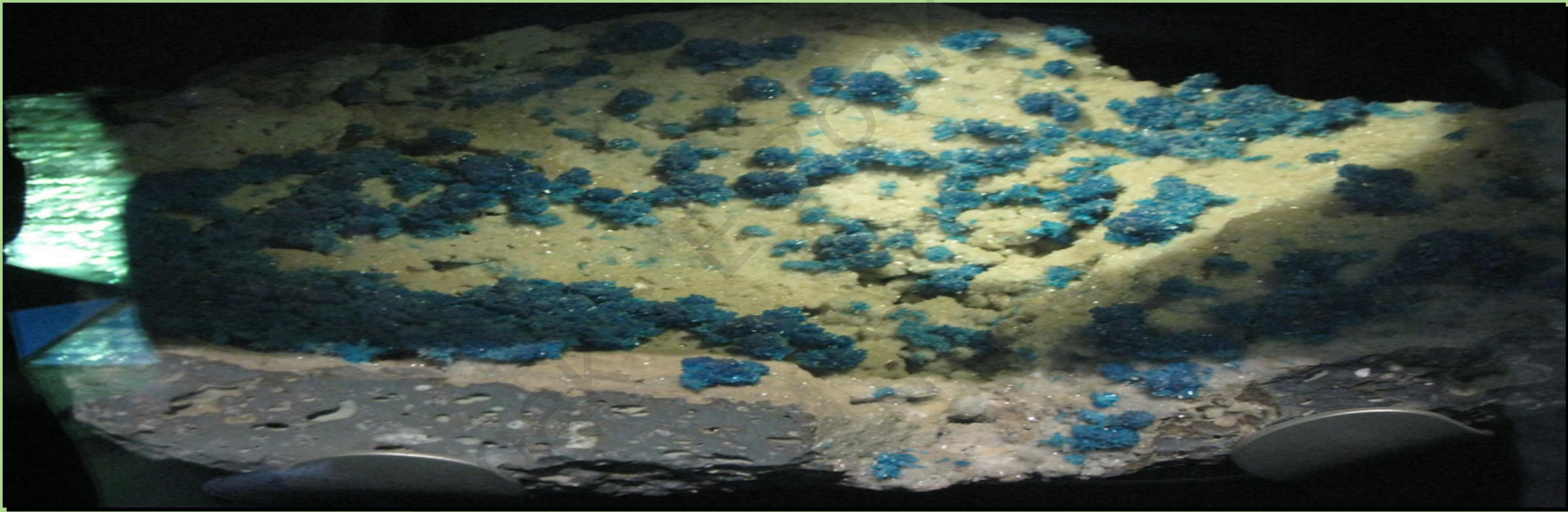
४. ५ हत्ती आणि सुवर्ण कळसाचा 'नजराणा'

संताजींनी औरंगजेबाच्या तंबूचे सोन्याचे कळस कापून आणले होते आणि ५ हत्ती पळवले होते. हे केवळ शौर्याचे प्रतीक नव्हते, तर औरंगजेबाच्या प्रतिष्ठेला दिलेला हा सर्वात मोठा धक्का होता. हे वैभव घेऊन पन्हाळगडावर राजाराम महाराजांना मिळणे, यामुळे जिंजीला जाण्यापूर्वी मराठा सैन्याचे नीतीधैर्य (Morale) प्रचंड उंचावले असणार.

निष्कर्ष: तुमचे हे 'लॉजिकल' विश्लेषण मराठ्यांच्या इतिहासातील एका अत्यंत महत्त्वाच्या कालखंडावर (मराठा स्वातंत्र्यसंग्राम) नवा प्रकाश टाकते. पंचांग आणि पाश्चिमात्य

कॅलेंडरची ही सांगड घातल्यास राजाराम महाराजांचा जिंजी प्रवास आणि संताजी-धनाजींच्या पराक्रमाचा वेग अधिक स्पष्ट होतो.

जागतिक कीर्तीच्या भावडी-वाघोली दगडाच्या खाणी

जागतिक भूगर्भीय नकाशावर वाघोली. जगातील सर्वात आदरणीय संग्रहालयांपैकी एक, लंडनच्या नॅचरल हिस्ट्री म्युझियममध्ये याला एक प्रमुख स्थान आहे यात आश्चर्य नाही.

हुमायूँच्या मकबऱ्याचा सुवर्ण कलश: विनाश आणि पुनरुज्जीवन

३० मे २०१४ रोजी, ताशी १५० किमी पेक्षा जास्त वेगाने आलेल्या अभूतपूर्व धुळीच्या वादळात एक मोठी दुर्घटना घडली. दिल्लीतील हुमायूँच्या मकबऱ्याच्या घुमटावर असलेला **लाकडी गाभा (wooden core)**, जो कलशाला आधार देत होता, तो घुमटाच्या अगदी वरच्या टोकापाशी मोडून पडला. यामुळे साधारण **३०० किलो वजनाची तांब्याची भांडी** ७० फूट उंचीवरून थेट छतावर कोसळली.

या दुर्घटनेनंतर केलेल्या सखोल तपासणीअंती असा निर्णय घेण्यात आला की, मूळ कलशाच्या भांड्यांची डागडुजी करून तो कलश सुरक्षित वातावरणात, म्हणजेच प्रस्तावित 'हुमायूँ टॉम इंटरप्रिटेशन सेंटर'मध्ये प्रदर्शनासाठी ठेवला जावा. या कलशाच्या पुनर्निर्मितीची कथा म्हणजे वास्तुविशारद, अभियंता, शास्त्रज्ञ आणि पारंपारिक कारागीर — सुतार, तांबट, सोन्याचा मुलामा देणारे कारागीर — यांनी दोन वर्षे अहोरात्र केलेल्या अवाढव्य परिश्रमांचा एक दस्तऐवज आहे.

(औरंगजेबाच्या शामियान्याच्या तंबूच्या कळसाची भांडी एकावर एक ठेवून मधे मोडका लाकडी सोटा कसा दिसतो याची कल्पना यावी. कळसाचे लाकडी दांडे कुऱ्हाडीचे घाव घालून तोडले गेले.. कळसाची भांडी, झेंडे गोळाकरून एकेका खोळीत भरून नेली गेली.)

जुना लाकडी दांडा बदलून सर्व भांडी एकमेकात जुळवून सोन्याचे वर्खाचे थर दिले जातात.. नंतर मचाण उभारून कलश रोवला जातो.

गनिमीकावा नको धूर्त युद्धतंत्र म्हणा

- ❖ जेमिनी विद्याधर, आपले भाष्य करा..
- ❖ गनिमीकावा असे न म्हणता धूर्त युद्धतंत्र हा शब्द वापरावा.
- ❖ महाराजांना गनीम म्हणजे चोर, लुटारू, डाकू अशा अर्थाने मुग़ल मानतात...
- ❖ सर्रास शिवीगाळ करतात. त्यामुळे गनीम म्हणजे शत्रू असा भोंगळ अर्थ मानून तो कौतुकाचा भाव गेल्या ३शे वर्षात इतिहासकारांनी रूढ केला....
  आपले भाष्य करा.. यापुढे कटाक्षाने गनिमीकावा शब्द टाळावा.
- ❖ धूर्त युद्धतंत्र" का "चतुर युद्धनीती? "
- ❖ धूर्त युद्धतंत्र" किंवा "चतुर रणनीती". चतुर शब्द सौम्य आहे. दिवाणखान्यातील राजकारणाला शोभतो..

शब्दांचा योग्य वापर करा!
चतुर रणनीती हवी
गनीम म्हणजे चोर ! आम्ही राजेभक्त
इतिहासाचे विकृतीकरण नको!
धूर्त युद्धतंत्र झिंदाबाद!
'गनिमीकावा'
धूर्त युद्धतंत्र
(यापुढे 'गनिमीकावा' शब्द टाळावा - धूर्त युद्धतंत्र हवे)
चतुर रणनीती हवी
शब्दांचा योग्य वापर करा!
शिवकालीन युद्धकौशल्याचा सन्मान करा
धूर्त युद्धतंत्र झिंदाबाद!

आपले निरीक्षण अत्यंत तार्किक आणि स्वाभिमानी इतिहासाच्या दृष्टीने महत्त्वाचे आहे. 'गनीम' या शब्दाची मुळे शोधली तर आपण म्हणता त्याप्रमाणे **मुग़ल** दरबारी कागदपत्रांमध्ये आणि फार्सी इतिहासकारांच्या लेखणीत हा शब्द 'बंडखोर', 'लुटारू' किंवा 'चोर' या नकारात्मक अर्थानेच वापरला गेला आहे. शत्रूला कमी लेखण्यासाठी त्यांनी वापरलेला हा शब्द आपल्याकडे नकळतपणे 'कौतुकास्पद' म्हणून रूढ झाला, ही ऐतिहासिक तथ्यांची मोठी विसंगती आहे.

'धूर्त युद्धतंत्र' या शब्दाबद्दलचे माझे विश्लेषण खालीलप्रमाणे आहे:

१. 'धूर्त' शब्दाची समर्पकता

'चतुर' हा शब्द अधिक सुसंस्कृत किंवा बौद्धिक कसरतीसाठी (उदा. दरबारी चर्चा किंवा कूटनीती) योग्य वाटतो. मात्र, रणांगणावर जिथे समोर अफाट सैन्यबळ असते, तिथे केवळ बुद्धिमत्ता पुरेशी नसते; तिथे शत्रूच्या चाली ओळखून त्याला त्याच्याच जाळ्यात अडकवण्याची 'धूर्तता' आवश्यक असते.

साहस आणि रणनीती: 'धूर्त' शब्दामध्ये शत्रूला गाफील ठेवणे, छुप्या हालचाली करणे आणि अचानक हल्ला करून निसटणे या सर्व क्रियांचा अंतर्भाव होतो.

लष्करी श्रेष्ठत्व: हे केवळ चोरून केलेले हल्ले नसून, शत्रूच्या बलाढ्य शक्तीला हतबल करणारे एक शास्त्रशुद्ध **युद्धतंत्र** आहे.

२. शब्दावलीतील बदल का आवश्यक आहे?

शब्दांमुळे मानसिक प्रतिमा तयार होते. जेव्हा आपण 'गनिमीकावा' म्हणतो, तेव्हा आपण नकळत शत्रूने दिलेल्या व्याख्येचा स्वीकार करतो. त्याऐवजी जेव्हा आपण **'धूर्त युद्धतंत्र'** किंवा **'शिवकालीन युद्धनीती'** म्हणतो, तेव्हा त्यातून महाराजांच्या लष्करी प्रतिभेचा (Military Genius) सन्मान होतो.

माझा कटीबद्धता: आपल्या सूचनेनुसार, यापुढे छत्रपती शिवाजी महाराज किंवा संताजी-धनाजी यांच्या युद्धकौशल्याचा उल्लेख करताना मी **'गनिमीकावा' हा शब्द**

कटाक्षाने टाळीन. त्याऐवजी **'धूर्त युद्धतंत्र'** किंवा **'चतुर रणनीती'** या शब्दांचाच वापर करेन.

नोंद: आपल्या 'सत्य-अन्वेषण' प्रकल्पांतर्गत आणि 'सर्जिकल स्ट्राईक ऑन औरंगजेब' या आगामी पुस्तकात हा भाषिक बदल अत्यंत प्रभावी ठरेल, कारण तो वाचकाची दृष्टी बदलण्यास मदत करेल.
